

Specialeafhandling

Lasse Kristensen

Tjekkoslavakiets eksempel

Et etnologisk bidrag til debatten om kommunisternes kultur
og den kolde krig

Vejleder: Thomas Højrup

Afleveret 09/2005

FORORD

Arbejdet med dette speciale begyndte da min nabo døde. Han havde været kommunist. I de bortkastede bunker fra dødsboet fandt jeg en hel række tidsskrifter, pjecer og andet propagandamateriale især om kommunismen i Sovjetunionen og Østeuropa. Igennem hele den kolde krig havde min nabo fulgt udviklingen i de kommunistiske lande nøje, han havde læst og sandsynligvis argumenteret blandt kammeraterne med og måske af og til imod partiets linie i alle de historiske omskiftelser. Men som en ægte kommunist havde min nabo stået fast i troen. Han havde vel været overbevist om, at vi en skønne dag også ville få et folkedemokratisk Danmark. Måske havde han endda selv været på besøg i de østeuropæiske lande og hentet inspiration til sådanne forestillinger. Nu er der ikke længere såkaldte folkedemokratiske eller socialistiske stater i Europa, og nu er min nabo også død. Mange synes i dag at mene, at begge dele er en lettelse: Kommunismen var en tragisk historisk blindgyde. Og min nabo – og hans kammerater – tog fejl. At de forsvarede undertrykkelsen af de østeuropæiske befolkninger var slemt nok, men at de potentielt også ville fungere som 5. kolonne i tilfælde af, at den kolde krig var blevet varm, er et skræmmeksempel, som ofte er blevet trukket frem – og bliver det med fornyet kraft i dag for nye politiske formål bakket op af nye arkivstudier.

Dette speciale handler om den historiske relation mellem kommunisterne i de kapitalistiske lande og folkedemokratierne i begyndelsen af den kolde krig. Men synspunktet er, at det ikke er frugtbart for debatten om fortiden at dømme hverken stater – folkedemokratierne – eller bestemte personer – kommunisterne – for historiens ”fejl”. I stedet må det være en udfordring at udforske, hvordan fordommene blev dannet i praksis under den kolde krig, samt spørge hvilke principper, der kunne tænkes at ligge bag. For det må samtidig være formålet med debatten om historien at spørge, hvordan vi kan undgå at gentage sådanne fordomme – eller rettere efterdomme –, der måske gør os blinde for, hvad der igen kunne føre til nye krige. Min afdøde nabo var måske ikke vores værste fjende fra 1948 til 1989? Jeg håber i hvert fald ikke, at jeg kommer til at betragte min nye nabo som sådan – han er muslim!

Prag og København, august 2005

INDHOLD

INDLEDNING	2
FORMÅL	2
TJEKKOSLOVAKIET SOM EKSEMPEL	5
MATERIALE	7
IDEOLOGI- OG STATSBEGREBET	10
KOMMUNISMEN, MORALISMEN, HUMANISMEN – OG KRIGEN	14
DISPOSITION	18
FØRSTE DEL: GENKENDELSE	20
KULTURARBEJDERNES ANTIFASCISTISKE IDEOLOGI	20
UNGDOMMEN, BEGEJSTRINGEN OG FREMSKRIDTET	31
FOLKENES DEMOKRATI	42
ANDEN DEL: MODSTAND	48
KUP ELLER...?	48
KADREUDTALELSER OG KULTURAFSTENER	61
RITUALER OG RENEGATER	75
TREDJE DEL: OPGØR MED STALINISMEN	90
TØBRUD	90
KULTURARBEJDERNES SELVOVERSKRIDENDE PRAKSIS	94
HUMANISMENS SEJR OVER FASCISMEN OG KOMMUNISMEN?	98
RESUMÉ	102
LITTERATUR	104
KILDER	108
(AUTO)BIOGRAFIER	108
TRYKTE KILDER	108
UTRYKTE KILDER	109
ARKIVER	109
FORKORTELSER	110

INDLEDNING

I hvilken vi skal præsentere undersøgelsens formål, teser, materiale og grundbegreber. Og desuden placere undersøgelsen i forhold til noget af den litteratur, som tegner debatten om kommunisternes kultur og den kolde krig.

FORMÅL

Formålet med denne fremstilling er at undersøge de konkrete relationer mellem kommunisterne og deres sympatisører i de skandinaviske lande på den ene side og et folkedemokratisk regime på den anden side i lyset af de ideologiske brydninger i begyndelsen på den kolde krig. Tjekkoslovakiet vil være mit eksempel. Jeg skal senere i denne indledning uddybe hvorfor. Skandinaviske – først og fremmest danske – kommunister og såkaldt progressive intellektuelle vil være at finde i den anden ende af denne relation. Jeg skal i løbet af hele fremstillingen forsøge at uddybe både de særlige og de fælles træk ved de skandinaviske kommunister i lyset af deres forbindelser til Tjekkoslovakiet.

De ideologiske såvel som de militære fronter i den kolde krig blev hurtigt trukket meget skarpt op. Krigens logik var os imod dem. Når vi retter blikket mod de kulturelle processer, der til sidst endte i den totale, globale krigssituation, er det derfor vanskeligt, at se dem som andet end forstadier til den senere frontdannelse. Den uheldige konsekvens heraf er, at det ser ud som om, det ligger i ideologiernes egen bestemmelse, at de nødvendigvis må ende i en skånelsesløs krigerisk konfrontation, hvorfra kun den ene part kan gå ud som sejrherre. Og fra hvilket perspektiv den tabende ideologi – i den bibelske forstand den onde, da det gode jo altid vil sejre – nødvendigvis må henvises til historiens losseplads. Det er ikke hensigtsmæssigt for en *forståelse* af ideologien og dens praktiske funktion i krigen.

I herværende fremstilling vil jeg rette fokus mod de ideologiske brydninger i en konkret daglig praksis, nemlig blandt dem, for hvem ideologien og den kommunistiske kultur var en daglig eksistensbetingelse. Den kommunistiske ideologi vil blive analyseret, som den blev realiseret blandt partifolk og kulturarbejdere¹ i bestemte ritualer, gæstfrihedsteknikker, delegationsrejser, foredrag, kulturaftener, oversættelser, overvågning, kadreudtalelser, afrapporteringer, propaganda og agitation – altså i de daglige ideologiske aktiviteter, der var rettet mod de kapitalistiske lande. Formålet hermed er ikke kun at pege på den kommunistiske

¹ Udtrykket kulturarbejder er en oversættelse af det tjekkiske *kulturní pracovník*, som er den fælles betegnelse for de kunstnere, forfattere, journalister, videnskabsmænd, arkitekter, diplomater med ansvar for kulturspørgsmål, som vi vil stifte bekendtskab med gennem fremstillingen.

propagandas produktive og aktive bidrag til krigen, som endnu kun er ringe belyst i modsætning til de destruktive og i Europa heldigvis aldrig aktive militærstrategier; men også at udforske *hvordan* ideologiske dogmer dannes i praksis, *hvorfor* de omdannes og af *hvad* de begrænses i løbet af krigen. Nedenfor har jeg formuleret de bærende teser, der vil lede fremstillingen i det følgende.

Den første tese er, at ideologier dannes i former, som er afhængige af de historiske sammenhænge, de brydes i. Den virkeligt eksisterende kommunisme i Østeuropa kan i denne forstand ikke betragtes som virkeliggørelsen hverken af Marx' utopi eller Lenins proletariats diktatur. Den historiske virkelighed efter 2. Verdenskrig var en ganske anden. I denne fremstilling vil jeg vise, hvordan *sejren over fascismen* spillede en helt afgørende rolle for dannelsen af de nye folkedemokratier såvel som for kommunismen i de ideologiske former den kom til udtryk i de skandinaviske samfund. At kommunismen efter 2. Verdenskrig først og fremmest var båret af antifascismen og aversionen mod tyskerne vil være min første tilnærmelse til en forståelse af den ideologiske praksis blandt tjekkoslovakiske og skandinaviske kulturarbejdere og propagandister.

Tese nummer to er, at en etnologisk undersøgelse af de konkrete situationer, hvor den kommunistiske ideologi blev praktiseret og materialiseret – i dette tilfælde i mødet mellem skandinaviske kommunister og tjekkoslovakiske ditto – kan pege på de processer, hvorved ideologien blev dannet og omdannet fra *forskellige* kommunisters perspektiv. For at forstå brydningerne i den kommunistiske ideologi er det ikke nok at henvise til begivenhederne indenfor den kommunistiske verdensbevægelse, som f.eks. Den røde Hærs befrielse af Østeuropa, grundlæggelsen af Kominform, Ždanovs to-lejr-teori, kuppet i Prag, Slánskýprocessen, Stalins død, SUKP's XX. kongres eller opstandene og deres nedkæmpning i Plzeň, Berlin, Poznań, Budapest og Prag, men derimod nødvendigt at analysere hvordan disse begivenheder og deres mulige tolkninger satte praktiske begrænsninger for *forskellige* kommunisters arbejde som agitatorer og ideologer. Tesen er derfor, at det ikke er hensigtsmæssigt at anskue kommunismen som én sammenhængende verdensomspændende ideologi, hvor alle kommunister umiddelbart forstod hinanden og kæmpede med de samme midler for den samme sag. Der er ofte blevet peget på forskellene mellem at være arbejder og intellektuel kommunist, men denne samt andre forskelle i den kommunistiske bevægelse er ikke undersøgt nærmere i forhold til den *principielle* forskel, der var på at være kommunist i det ene eller det andet land. Med denne undersøgelses fokus på de prekære relationer *mellem* krigsførende stater – på kanten af ideologien så at sige – bliver det muligt at pege både på

nogle af ideologiens indre modsætninger og på dens ydre grænser. Jeg skal senere i indledningen i et afsnit om ideologi- og statsbegrebet uddybe denne problematiks teoretiske grundlag.

Tese tre følger af nummer to, men kan ikke udfoldes endeligt indenfor rammerne af denne fremstilling. Jeg nævner den alligevel, fordi den peger på den perspektivering, der har været drivkraften i mit arbejde. Den er, at ligesom den kommunistiske ideologi i de første år efter 2. Verdenskrig blev båret frem af antifascismen, således blev også nye ideologiske former båret frem af bestemte modsætninger. I dag hersker en udbredt forestilling om, at humanismen har sejret over både fascismen og kommunismen – og alle deres modbydeligheder. Men spørgsmålet er, under hvilke former og ved hvilken praksis denne humanistiske ideologi blev dannet. Med denne undersøgelses detaljerede indblik i den ideologiske praksis omkring kommunisterne, samt den modstand som denne praksis mødte – i dette tilfælde i mødet med ikke altid helt overbeviste kommunister fra det kapitalistiske udland – bliver det muligt at pege på denne praksis som selvoverskridende. Jeg vil forsøge at belyse den tese, at *humanismen* i dens moderne former har nogle helt afgørende forudsætninger i de bitre erfaringer med stalinismen i Østeuropa. Og desuden at vi i dag synes at være blevet blinde for disse forudsætninger, fordi humanismen netop ikke betragtes som en historisk ideologi.

Den tese har to vidtrækkende perspektiver. For det første at humanismen ikke alene skal anskues som en særlig idéstrømning i den frie vestlige verden, men at de teoretiske diskussioner og praktiske erfaringer indenfor denne ideologi måske også kan anskues som efterdønninger af et langt mere omfattende politisk og ideologisk opgør med stalinismen indenfor den kommunistiske bevægelse. For det andet at humanismen i den forstand også er en ideologi dannet i en konkret krigerisk kontekst, og at det derfor måske er værd at genoverveje, om vi *der* virkelig har fundet det første ægte ahistoriske princip, der har været i stand til at overkomme de store ideologiers modbydelige konsekvenser. Jeg skal i det sidste afsnit af indledningen om kommunismen, moralismen og humanismen pege på den litteratur, som har inspireret mig til disse perspektiveringer.

De tre teser kan formuleres som tre grupper af spørgsmål, der har ledet mit arbejde og også vil lede fremstillingen i det følgende.

For det første: Hvad havde tjekkoslovakiske og skandinaviske kommunister til fælles i årene efter 2. Verdenskrig? Hvem og hvad knyttede relationer? Hvordan forstod de hinanden?

For det andet: Hvordan ændrede relationerne sig efter februarbegivenhederne i Prag 1948? Hvordan blev den kolde krig praktiseret og materialiseret blandt kommunister – ideologer, intellektuelle, agitatorer og kulturarbejdere er de centrale aktører i denne fremstilling – på hver sin side af jerntæppet? Hvordan misforstod og begrænsede de hinanden?

For det tredje: Hvilke nye ideologiske former dannedes i og med den praktiserede kommunisme i lyset af den kolde krig og det begyndende opgør med stalinismen? Hvordan bidrog det intellektuelle og internationale kommunistiske samkvem til den humanistiske kritik af stalinismen? Hvilket leder frem til den mere vidtrækkende idéhistoriske perspektivering: Har humanismen bestemte forudsætninger i denne kommunistiske praksis?

TJEKKOSLOVAKIET SOM EKSEMPEL

Tjekkoslaviet havde ingen særlige relationer til Skandinavien i begyndelsen af den kolde krig. Og det er der netop en pointe i.

Fra det tjekkoslovakiske perspektiv blev Skandinavien anskuet som ét blandt flere områder i Vesteuropa, hvor den kolde krig kom til at tegne sig som en ideologisk, politisk og økonomisk kamp mellem den angloamerikanske imperialisme og befolkningernes krav om fred og socialisme – selvfølgelig støttet af Sovjetunionen og folkedemokratiene. Skandinavien var således ét af de områder, som tjekkoslovakiske kommunistiske kulturarbejdere rettede deres propaganda imod. Derfor er undersøgelsen af den tjekkoslovakiske kulturpropaganda et eksempel på den relation, der blev dannet mellem et folkedemokratisk land og kommunister i kapitalistiske lande i begyndelsen af den kolde krig – Tjekkoslaviet er et eksempel.

På den anden side kan der fra det skandinaviske perspektiv næppe være tvivl om, at Tjekkoslaviet med sin placering mellem øst og vest var et land, der tiltrak sig meget stor opmærksomhed i de første år efter 2. Verdenskrig. ”Tjekkoslaviet er et af de vigtigste indenrigspolitiske spørgsmål i de skandinaviske lande”, vurderede en tjekkisk udsending, der var på rundrejse i Skandinavien netop i foråret 1948. Begivenhederne i Prag i februar 1948 satte et endeligt skel mellem kommunisterne – og de andre.²

² Morten Thing: *Kommunismens kultur. DKP og de intellektuelle 1918-1960*, Tiderne Skifter 1993. *Kommunisterne – og de andre* er titlen på Mogens Fogs tale i Studenterforeningen i København 15.5.1947, udgivet af Tiden 1947

For de skandinaviske kommunister og sympatisører blev Prag, ligesom for andre af Europas kommunistiske og såkaldt progressive kræfter en vigtig by. Efter krigen blev byen nemlig sæde for en lang række internationale organisationer, der ofte refererede tilbage til byens position i mellemkrigstiden som et internationalt mødested for kunstnere og intellektuelle.³ I modsætning til Budapest, Warszawa og Berlin havde Prag ikke lidt omfattende materielle skader under krigens bombardementer. Og mens Sovjetunionen og okkupationszonerne i Østeuropa de første mange år efter krigen forblev lukket land for de tusindvis af nye beundrere, var Tjekkoslovakiet et let tilgængeligt og centralt udstillingsvindue for den socialistiske genopbygning efter krigen.⁴

Af disse grunde var forbindelserne mest af kulturpolitisk karakter. I denne fremstilling vil de politiske, økonomiske og kulturelle relationer på tværs af jerntæppet derfor blive set i et andet lys end megen af den politologiske og historiografiske forskning, der dominerer feltet. I det følgende er der ingen afsløringer af hemmelige militærstrategier, diplomatiske spil eller spionage. Derimod vil de daglige forbedringer og forviklinger i et næsten umuligt ideologisk arbejde være den prisme, hvorigennem vi skal forsøge at få en bedre indsigt i den kommunistiske ideologi og dens funktion i den kolde krig. De økonomiske, politiske og militære interesser vil i denne fremstilling først og fremmest blive set i lyset af den ideologiske og kulturelle kamp om sjælene.⁵

Tjekkoslovaikiets eksempel hed en af de brochurer, der blev udgivet i denne ånd af forlaget Tiden i København i 1950. Jeg har efter aftale med forfatteren Eigil Steffensen lånt titlen til denne fremstilling. Da Eigil var ung og kommunist, studerede han i Prag. I dagene omkring begivenhederne i februar 1948 var Eigil en af de få skandinavere, der med egne øjne og ører kunne følge kendsgerningerne – og de var nogle hårde krabater, som kommunisterne sagde. Men kendsgerninger er afhængige af konteksten og øjnene, der ser. Med en bred

³ Derek Sayers: *The Coasts of Bohemia. A Czech History*, Princeton University Press 1998

⁴ Metaforen udstillingsvindue er lånt fra Françoise Noirant: ”Počátek nedorozumění. Francouzští komunističtí intelektuálové a mlčení okolo sovětizace Československo 1949-1950“, In: *Soudobé dějiny IX/3-4, 2002*

⁵ Kenneth A. Osgood: ”Hearts and Minds. The Unconventional Cold War“, In: *Journal of Cold War Studies* 4.2 (2002), p. 85-107. Interessen for de kulturelle og ideologiske sider af den kolde krig er et forholdsvis nyt forskningsfelt, der indenfor politologien indtil videre har fået betegnelsen *public diplomacy*, se Andreas Linderoth: *Kampen för erkännande. DDR:s utrikespolitik gentemot Sverige 1949-1972*, Studia Historica Lundensia 2002, men langsomt også er begyndt at interessere mere kulturhistoriske discipliner, se Marianne Rostgaard: ”Opinionsdiplomati og amerikanisering – den kulturelle side af den kolde krig“, In: *Arbejderhistorie*, nr. 4, december 2004. Det er dog karakteristisk, når fokus først og fremmest er rettet mod amerikaniseringen af den vestlige kultur og kun i anden omgang mod den propagandistiske sovjetiske ideologi. På den måde er der en tendens til noget ureflekteret at projicere forestillingen om de to blokke ud over hele perioden, USA og vesten karakteriseres som kultur mens Sovjet og østblokken som propaganda/ideologi, uden der gives noget argument for denne skelnen.

materialeindsamling har jeg forsøgt at berige konteksten, men da det i princippet er en uendelig opgave, har jeg valgt at stille skarpt på nogle få omhyggeligt udvalgte nære og meget konkrete relationer mellem bestemte kommunister samt det kulturpolitiske og ideologiske propagandamateriale, der kan knyttes dertil.

MATERIALE

Tjekoslovaikiets eksempel og de mange andre pjecer, bøger, avis- og tidsskriftartikler, der blev udgivet i samtiden er selvfølgelig en vigtig kilde til den ideologiske konjunktur, som her skal undersøges. Men da de oftest er skrevet i meget polemisk form, bliver det vanskeligt ikke at dømme dem enten som løgnagtig propaganda eller som klare og fornuftige samtidsanalyser. Hvis man læser dem som sådan kommer man nemt til at gentage fortidens ideologiske kampe. Hvem havde ret og hvem tog fejl? Pointen med at lave en analyse af ideologien – og dens grænser – må i stedet være, at forsøge at forstå udsagnenes betydning, vægt og funktion i deres egen samtid og i den konkrete kontekst, hvori de blev udtalt.

I denne undersøgelse har jeg derfor valgt at analysere de praktiske betingelser, hvorunder propagandaen og de ideologiske udsagn blev dannet. En væsentlig del af mit materiale er således indsamlet i arkiverne efter de institutioner, der stod for kulturpolitik og propaganda i Prag.

Ministeriet for information (*Ministerstvo informací, MI*) blev etableret allerede efter 2. Verdenskrig med det formål at ”realisere den ideologiske revision af Tjekkoslovaikiets kulturprogram og konsekvent demokratisere, det vil sige folkeliggøre opdragelsessystemet og kulturens karaktertræk.” Blandt andet skulle ministeriet ”forny og fordybe informationer til den hjemlige og den udenlandske offentlighed om bemærkelsesværdige kendsgerninger i det nationale og statslige liv.”⁶ Efter september 1948 fik ministeriet udvidet sine kompetencer og skiftede navn til Ministeriet for information og oplysning (*Ministerstvo informací a osvěty, MIO*), hvilket betød et større ansvar for og kontrol med ”folkelig skoling, kunstpromotion samt forlags- og pressevirksomhed.”

En betydelig del af ministeriets aktiviteter var rettet mod det kapitalistiske udland. Gennem *MIO* gik således også de fleste sager vedrørende kulturpolitiske fremstød overfor Skandinavien. Ministeriets bevarede sagsakter vedrørende Skandinavien udgør den væsentligste kilde for undersøgelsen for den første periode, hvori denne politiske blev

⁶ Košice-programmet, artikel XIV og XV. Alle oversættelser er lavet af forfatteren med uundværlig assistance fra Věra Macháňová. Tak!

grundlagt. Hertil kommer supplerende arkivalier fra Kulturministeriet (*Ministerstvo kultury, MK*), der i 1953 overtog de fleste af det opløste *MIO*'s aktiviteter. Den tredje kilde fra det tjekkoslovakiske statsapparat, som jeg har gennemgået, er naturligvis udenrigsministeriets (*Ministerstvo zahraničních věcí, MZV*). Meget af korrespondancen mellem de skandinaviske kommunister og Tjekkoslaviet gik selvfølgelig gennem gesandtskaberne i Skandinavien. Og et nærmere blik på deres andre aktiviteter i Skandinavien har hjulpet med at sætte de kulturpolitiske aktiviteter i en kontekst af de øvrige politiske og økonomiske aktiviteter, der var dagligdagen på gesandtskaberne. Desværre er der kun bevaret meget sparsomt materiale fra gesandtskaberne fra perioden før 1955.

Men i den kommunistiske verdensbevægelse havde man også andre informationskanaler. Ethvert kommunistparti havde en international afdeling eller en international sekretær. SUKP's internationale afdeling var naturligvis den største og vigtigste, som reelt koordinerede arbejdet først i Komintern (officielt opløst 1943) og siden i Kominform (officielt etableret 1947 og opløst 1956). Men der var også direkte korrespondance mellem de øvrige kommunistpartier. Derfor er materialet fra Centralkomitéen i Tjekkoslaviets kommunistpartis internationale afdeling (*Mezinárodní oddělení Ústředního výboru Komunistické strany Československa, MO ÚV KSČ*) vedrørende Skandinavien i perioden 1945-1960 ligeledes blevet gennemgået. Det viste sig imidlertid, at denne afdelings funktion hurtigt blev stærkt reduceret i takt med statsapparatets og ministeriernes udvidede kompetencer – et eksempel på hvordan parti og stat smeltede sammen på væsentlige områder i de folkedemokratiske lande.

Ideelt skulle undersøgelsen have været suppleret med materiale fra *alle* de skandinaviske lande om receptionen af propagandaen. Men på grund af begrænset økonomi og tid til en specialeafhandling har dette kun været muligt i begrænset omfang. Jeg har kun haft mulighed for at afsøge forbindelserne fra et dansk perspektiv. Danmarks Kommunistiske Partis (DKP) arkiv er blevet gennemgået for materiale om Tjekkoslaviet, hvilket dog kun gav begrænsede resultater, da dette arkiv er meget ufuldstændigt. Desuden fandtes et par sagsakter i Danmarks Kommunistiske Ungdoms (DKU) arkiv, og at De Samvirkende Fagforbund i Danmark også deltog i en række kongresser i Prag i efterkrigsårene, har afkastet en smule materiale, som ikke er uinteressant for en forståelse af begyndelserne til den ideologiske kamp

mod kommunisterne. Desuden har jeg haft adgang til nogle af Udenrigsministeriets arkivalier efter Danmarks gesandtskab i Prag.⁷

Et andet og mere frugtbart supplement til arkivundersøgelserne består af en række samtaler, som jeg har gennemført, og det af to grunde. For det første er det gennem samtaler med nogle af de involverede personer blevet meget tydeligere med hvilken dyb alvor de ideologiske brydninger dengang blev levet – sikkert specielt tydeligt, fordi de endnu levende meddelere dengang var meget unge både i ideologisk og i fysisk forstand. For det andet fordi samtaler med levende meddelere har givet en indsigt i, hvordan bestemte dele af ideologien har hængt ved og er blevet genfortolket i lyset af nye ideologiske brydninger i de involverede personers livserfaringer. Materialet består af samtaler med tre danske intellektuelle og en dansk arbejder, der alle havde praktiske erfaringer med det ideologiserede liv i Tjekkoslaviet. Nogle deltog direkte i den socialistiske opbygning af Tjekkoslaviet mens andre udbredte informationer herom i Danmark. Desuden har jeg haft samtaler med et par tjekkiske kulturarbejdere, der i den periode havde Skandinavien som deres fagområde.⁸ Af de samme grunde trækker jeg i fremstillingen desuden på en række biografier og erindringer om og af danske og tjekkoslovakiske intellektuelle, kulturarbejdere og politikere.

Nyere historieforsknings fremstillinger har naturligvis ligeledes været uundværligt for en forståelse af den kulturelle og politiske kontekst i Europa i den undersøgte periode fra krigens afslutning til omkring år 1956. Men det er vigtigt at holde sig for øje, at den slags fremstillinger også altid er skrevet i en anden – sin egen – tids ideologiske konjunktur. I denne forstand lægger denne fremstilling sig i kølvandet på den til tider heftige debat om kommunisterne og den kolde krig, der har været ført i hele Europa efter Østblokkens sammenbrud. For at bidrage frugtbart til denne debat og placere undersøgelsen i den aktuelle kontekst har jeg viet de sidste to afsnit af indledningen til en teoretisk afsøgning af debattens grundbegreber samt deres begrænsninger. For det første ved at forsøge at fremhæve nogle af de begreber, der forbliver grundlæggende omend uartikulerede i denne debat. For det andet ved med disse begreber at gennemlyse noget af den normsættende litteratur indenfor dette felt

⁷ DIIS har på baggrund af omfattende arkivstudier netop offentliggjort sin officielle koldkrigsudredning *Danmark under den kolde krig. Den sikkerhedspolitiske situation 1945-1991*, DIIS 2005. Forskerne har haft særlig adgang til ellers beskyttet kildemateriale, men det er karakteristisk, at der ikke er blevet afsløret afgørende hemmeligheder. Når det gælder en undersøgelse af ideologi og kultur, synes den etnologiske metode med tekstlæsning, samtaler og erindringmateriale derfor stadig mindst lige så frugtbar.

⁸ Det viste sig langt vanskeligere at få de tjekkiske meddelere til at delagtiggøre mig i deres erfaringer. For mange betragtes stalinismen som en mørk tid, man ikke orker at genoplive i erindringen, som en pensioneret dansk-tjekkisk universitetslektor svarede i et afvisende brev på min forespørgsel.

samt dens egne forestillinger om, hvad vi kan lære af historien om kommunisternes kultur og den kolde krig.

IDEOLOGI- OG STATSBEGREBET

Det vanskelige ved denne slags undersøgelse er, at vi forsøger at begribe et træk ved kommunismen, som også var en af marxismens helt centrale bestræbelser, nemlig at begribe ideologien og dens funktion. Efter Østblokkens sammenbrud er det blevet almindeligt at opfatte kommunismen som en af det 20. århundredes grusomme ideologier, ofte på linie med nazismen eller andre fascistiske ideologier. Samtidig – og netop på grund af begrebets marxistiske historie – synes det, at den teoretiske udforskning af begrebet er stagneret. Det er en skam. Jeg skal forsøge at vise hvorfor.

Indenfor den marxistiske tradition nåede udforskningen af ideologibegrebet sit højdepunkt i 1970'erne. Louis Althusser's kendte tekst *Ideologi og ideologiske statsapparater* fra 1969-70 markerer nogle temaer, som det måske er værd at genoverveje. Teorien, som Althusser giver et udkast til, er nemlig et forsøg på at løse den grundlæggende dobbelte og negative bestemmelse af ideologibegrebet, som Marx gav, og som har hængt ved begrebet siden, uanset om det er blevet anvendt af marxister eller ikke-marxister. På den ene side er ideologi blevet betragtet som en ren drøm, som en slags illusion, mystifikation, deformation eller falsk bevidsthed dannet for at beskytte interesserne for den ene eller anden sociale gruppe, lag, klasse eller klike. På den anden side opstår med udtrykket herskende ideologi en forestilling om et bredere kulturelt, diskursivt og måske endda nødvendigt træk ved et samfund.

Althusser griber ind i denne dobbelte betydning ved at skelne mellem de *historiske* ideologier, i flertal, på den ene side som et udtryk for bestemte klassepositioner i de historiske samfundsformationers kampe og modsætninger; og på den anden side en teori om ideologien *i almindelighed*.

Når vi forsøger at nærme os en bedre forståelse af den kommunistiske ideologi er der særligt ét træk ved Althusser's tese, som springer i øjnene. Nemlig spørgsmålet om, hvem eller hvad, der betinger ideologien. Et tilbagevendende tema i blandt andet kommunismeforskningen har været at anskue ideologien fra det perspektiv, hvor en bestemt klike påtvinger de bredere befolkningslag de ideologiske dogmer. En del af oprindelsen til dette perspektiv kan spores til den marxistiske tradition selv, nemlig leninismens idé om, at proletariatets ledere, opdragere, avantgarde – i mange udlægninger identificeret med intellektuelle, kunstnere og forfattere –

skulle stå i front for folkenes befrielse. Indenfor den marxistiske klasseanalyse er der dog intet klart begreb for denne gruppe og en løsning af problemet begrænses derfor til, at denne ligesom andre grupper og klasser, efterhånden som den ideologiske og politiske kamp skærpes og til sidst vindes, til sidst skal visne bort.

Uanset om man tager sit udgangspunkt i en marxistisk klasseanalyse eller ej, forbliver dette teoretiske problem uløst. Og også ikke-marxistisk forskning kommer til kort. De seneste år, især efter kilderne er blevet tilgængelige, har apparatjiks i de kommunistiske landes parti- og statsapparater vakt stor interesse, desuden har intellektuelles tiltrækning til kommunismen over længere tid været et yndet forskningstema. Men det begrebslige problem forbliver uløst: hvordan skal vi begribe denne gruppe af ideologer i en samfundsformation i spændingen mellem *sin egen* ideologi og den *herskende* ideologi?

Inden jeg går videre med det spørgsmål, vil jeg fremhæve en anden af Althusseres teser om ideologien i almindelighed, som måske kan lede os lidt på vej. Althusser hævder, at ideologien altid har materiel eksistens. Den er indlejret i bestemte praksisser og ritualer. Som titlen på hans tekst antyder, er det opgaven at forstå de ideologiske statsapparater (ISA), som den materialitet, hvoraf subjektets idéer udspringer. Som eksempler på ISAer nævner Althusser kirken, skolen, familien, arbejdsmarkedet, det politiske system, massemedierne, kulturen og har dermed provokeret en omfattende debat indenfor en hel række (humanistiske) forskningstraditioner. At ideologien på denne måde sættes på konkret begreb i forhold til staten er måske en vej ud af det ovenfor anførte problem.

Ved første gennemlæsning af Althusseres tekst fristes man til at udforske ideologien i det omfattende felt af statsapparater, der åbner sig for øjnene af en. Ritualer og praksisser er det, der konstituerer subjekter ved og under en ideologi.⁹ Og Althusser giver os endda et begreb for denne struktur. Med en omvending af det juridiske begreb interpellation viser han, hvordan ideologiens (nødvendige, almindelige) eksistens og interpellation af individerne som subjekter udgør én og samme relation. Subjektet genkender sig selv i ideologien, og problemet med en ydre, mekanisk, påtvunget eller installeret ideologi synes dermed at falde bort. Enhver ideologi er centreret i dobbelt forstand. Omkring sig interPELLerer ideologien sine subjekter, der underkaster sig, men samtidig genkender sig selv og hinanden som subjekter

⁹ Michel Foucault er den mesterlige analytiker af de moderne praksisser og ritualer, der konstituerer subjekter og objekter i denne forstand.

samt gives garantien for at både de og ideologien faktisk er, som den er. Sådan nogenlunde lyder Althussers religiøse analogi om ideologien.

Althusser skriver videre, at subjekterne fungerer helt af sig selv i langt de fleste af tilfældene, dog med undtagelse af de ”dårlige subjekter”, der lejlighedsvis fremkalder en intervention fra den ene eller den anden afdeling af det repressive statsapparat. Denne tilføjelse er helt central for den herværende undersøgelse. For hvis ideologiteorien viser, at genkendelse og modstand er den dialektik, der karakteriserer statsapparatet i almindelighed, så må det være et godt udgangspunkt også for en analyse af den kommunistiske ideologis funktion i dens konkrete historiske forandringer.

Men Althussers lille åbning for modstand i ideologibegrebet stammer andetsteds fra. Til teksten er der et år senere tilføjet et P.S., der overskrider ideologibegrebet, idet Althusser nu fastslår, at meningen rigtignok var at vise, hvorledes ideologien realiseres i ISAerne, men den overskrider dem også, for den kommer andetsteds fra. Det er nemlig kun fra klassekampens synspunkt, at man kan redegøre for de eksisterende ideologier – i flertal – i en konkret samfundsformation. At klassekampen determinerer i sidste instans, forbliver Althussers credo. Og han har, så vidt jeg kan se, dermed genindført det uløste problem med ideologibegrebets dobbeltbestemmelse.

For at nærme mig dette problem fra en anden side, har jeg afsøgt det etnologiske statsbegreb. Den etnologiske udforskning af statsbegrebet tager nemlig sit udgangspunkt, hvor Althusser slap. Livsformsbegrebet blev oprindeligt formuleret som et forsøg på at overskride den uheldige determination ved klassebegrebet, nemlig idéen om at én klasse skulle have en særlig bestemmelse, der peger ud over classesamfundet selv. Samfundsformationens mulige livsformer blev i stedet anskuet inde fra hver deres særlige problematik. Ideologien var den ene side af en livsform. Det viste sig dog at bestemte træk ved livsformernes problematik ikke kunne forklares alene ud fra deres forhold til produktionsmåderne. Derfor blev et statsbegreb indført i teorien. Det nye statsbegreb blev bestemt dels – med inspiration fra Althusser – som en interpellationsstruktur og dels – med inspiration fra Hegel og Clausewitz – som et selvforsvarende Subjekt i et statssystem.¹⁰ Ideologibegrebet har dermed haft skiftende

¹⁰ Om detaljerne i denne omfattende teoriudvikling kan man læse langt mere udførligt andre steder, jeg begrænser mig her til at fremhæve begreberne, der er knyttet til ideologiens problematik, og som vil blive nyttige i den følgende analyse. Se Thomas Højrup's værker: *Det glemte folk. Livsformer og centraldirigering*, 4. oplag, SBI's forlag 1989; *Omkring livsformsanalysens udvikling*, Museum Tusulanums Forlag 1996; samt *Dannelsens dialektik. Etnologiske udfordringer til det glemte folk*, Museum Tusulanums Forlag 2002.

placeringer i stats- og livsformsteorien og findes, så vidt jeg kan se, stadig på mindst tre niveauer. For det første bliver ideologien anskuet som én side af livsformernes særlige problematik, livsformerne fører i den forstand altid en ideologisk kamp for at overleve. For det andet bliver ideologien anskuet som den interpellation, der påkalder alle samfundets subjekter som forsvarsmidler for statens anerkendelse blandt andre stater. Og for det tredje synes der i statssystemets anerkendelsesforhold til andre stater – i krige såvel som i de prekære anerkendelsesrelationer, der ophæver krigen i pauser – at dannes nødvendige ideologiske former, som anskues som en slags moderdiskurs for alle andre ideologiske brydninger og forandringer, en slags herskende eller dominerende ideologi på globalt eller i hvert fald europæisk plan. Med en omvending af Althusseres credo, skriver Thomas Højrup, at forsvarsevnen determinerer i sidste instans.

Hvor stiller disse teorier om ideologien og om staten i almindelighed nu en undersøgelse af konkrete kommunistiske statsapparater i deres historiske relation til andre staters borgere (subjekter)? For det første har det været min ambition at rekonstruere en del af de daglige praksisser, ritualer og sprog i bestemte statsapparater med en interesse for, hvordan den kommunistiske ideologi blev realiseret. For det andet har jeg forsøgt at undersøge, hvordan de kommunistiske kulturarbejdere betragtede deres eget arbejde. Ligesom det er teoretisk uafklaret, har det også været en analytisk udfordring, at betragte kulturarbejdere og intellektuelle ud fra en særlig livsforms problematik samtidig som repræsentanter for en stats officielle ideologi. Og for det tredje har det derfor været specielt lærerigt at rette fokus mod genkendelse af og modstand mod denne position, som forestillede sig at kunne række ud over statssystemet i mødet med kommunister fra det kapitalistiske udland og samtidig ophæve sig selv i en modsætningsfri sand og sejrrig kommunistisk diskurs.

Nyere kommunismeforskning har ofte nok undret sig over, hvad der kunne tiltrække så mange ved den kommunistiske ideologi. Hvis vi først har fået et godt begreb om det, så kan spørgsmålet imidlertid også vendes om. Og man vil da kunne spørge fra ideologiens egne perspektiver, hvilken modstand og hvilke brydninger, der udfordrede den selv – og måske endda overskred den ideologiske praksis indefra. Hvis det lykkedes både at fastholde blikket udefra – ideologien i almindelighed – og samtidig få en nøjere indsigt i ideologien og dens indre modsætninger – de konkrete praktiske historiske forandringer af ideologier – må det være muligt at få bedre svar på hvilke(t) niveau(er) ideologien mest hensigtsmæssigt kan forstås. Hvilken rolle den kommunistiske ideologi spillede i den kolde krig. De ideologiske

svar på det spørgsmål er mangfoldige, inden jeg går videre med min egen analyse, skal jeg fremhæve nogle af de normsættende.

KOMMUNISMEN, MORALISMEN, HUMANISMEN – OG KRIGEN

Den omfattende litteratur om den kommunistiske ideologi har, på linie med fremstillinger om fascismen, især kredset om en tilnærmelse til en forståelse af totalitarisme.¹¹ Efter den kolde krigs afslutning og med adgangen til nyt kildemateriale er den især amerikanske historikerdebat, om traditionalismens fokus på den totalitære ideologis internationale trussel som hovedårsag til konflikten overfor revisionismens og post-revisionismens fokus på de enkeltes landes forskellige magtpolitiske interesser og de sociale forudsætninger for de ideologiske strømninger, igen blusset op.¹² Debatten synes imidlertid stadig at være fanget i en endeløs gentagelse af spørgsmål af typen: Var den kolde krig først og fremmest en strid mellem to ideologier eller var den drevet hovedsagelig af magt og materielle interesser?¹³

Fordi dette dilemma som nævnt snarere vedrører ideologibegrebets bestemmelse end de historiske ideologier under den kolde krig, kan det ikke løses med empiriske undersøgelser. I begrebslig forstand kan modsætningen interesse-ideologi endda betragtes som falsk.¹⁴ Ikke desto mindre søges der ofte absolutte svar på spørgsmålet om, hvad kommunismen var, og hvad vi kan lære af denne ideologis ansvar og skyld i den kolde krig.

Det første problem ved sådan en tilgang er forestillingen om, at der fandtes én kommunisme, og at det var den officielle østeuropæiske ideologi, marxismen-leninismen, som tabte den kolde krig.¹⁵ Jeg skal i løbet af fremstillingen pege på en række forskellige ideologier og

¹¹ Den klassiske tekst i den forbindelse er Hannah Arendt: *The Origins of Totalitarianism*, Harcourt Brace 1979

¹² For en noget forenklet fremstilling af koldkrigsskolerne, *Danmark under den kolde krig*, op.cit. bind 1, p.19ff. For særlige perspektiver fra den nordiske forskning, se desuden Thorsten B. Olesen (ed.): *The Cold War and the Nordic Countries*, University Press of Southern Denmark 2004. Det internationalt mest refererede indlæg i denne debat er sandsynligvis John Lewis Gaddis: *We Now Know. Rethinking Cold War History*, Oxford University Press 1997 og for den mere polemiske danske variant kan man følge indlæg i aviserne af bl.a. Bent Jensen, Bo Bjørnvig, Bent Blüdnikow, Peter Wivel, Curt Sørensen, Claus Bryld og Morten Thing.

¹³ Det er det spørgsmål Mark Kramer stiller i klassiske politologiske termer i sin berømte artikel "Ideology and the Cold War", I: *Review of International Studies*, no. 25, October 1999, p.539-576, Cambridge University Press. På baggrund af en række eksemplstudier fra konfliktens "højdepunkter" konkluderer Kramer at ingen af forklaringsmodellerne er fulgyldige, men i sidste ende bør kombineres, uden at han forklarer, hvordan det kunne gøres syntetisk for hele perioden og for alle de involverede praksisformer. Men han synes at foreslå, at flere kildestudier af Sovjetledernes "individuelle ideologi" en skønne dag vil gøre os bedre rustet til at forstå de virkelige motiver bag den kolde krig. Desværre kan Kramers opfordring alt for nemt læses som endnu et påskud for flere psykologiserende biografier om Stalin og resten af "kliken bag ideologien".

¹⁴ Med henvisning til praksisbegrebet fra den etnologiske stats- og livsformsteori kan man betragte interesse og ideologi ikke som modsætninger, men som to måder at udlæse samme praksis på, som kausalitet og teleologi, se Højrup: *Omkring livsformsanalysens udvikling*, op.cit., p.69f

¹⁵ Den danske koldkrigsudredning redegør f.eks. kun for den officielle ideologi, og overser derfor i sine analyser den virkelig eksisterende og i praksis realiserede ideologi. Fordi ideologien betragtes alene fra sit ydre har

interesser, der på én og samme tid både bidrog til og overskred den virkeligt eksisterende kommunisme. Det andet problem der knytter sig til forskningen efter afslutningen af den kolde krig, er forestillingen om, at kommunismen var en undtagelse i historien.¹⁶ Det indebærer nemlig ligeledes forestillingen om, at der derfor kan drages en særlig lære af historien om kommunisterne og den kolde krig.

For klarhedens skyld skal jeg kun fremhæve hvilken lære to danske historikere drager af deres forskning om kommunismen. Bent Jensen er en af de fremmeste Rusland-kendere i Danmark og har igennem det sidste kvarte århundrede skrevet utallige bøger og artikler om Sovjetunionens historie og stalinismens i særdeleshed. Jensen forholder sig først og fremmest moralsk til den historie, han skriver. ”Der er efter min mening intet nødvendigt spændings- eller modsætningsforhold mellem moral og historieskrivning. De to kan derimod frugtbart supplere hinanden.”¹⁷ Og hans samlede konklusioner på års forskning kan sammenfattes under overskriften forbrydelse og skyld:

Man kan (...) ikke beskæftige sig med denne periodes historie uden direkte eller indirekte at tage stilling til ansvar og skyld for den globale konflikt, der kaldes Den kolde Krig (...).¹⁸ Sovjetunionen var *ikke* en normal stat, som andre stater kunne have normale forbindelser med. Det totalitære regimes principielt uforsonlige syn på omverdenen og undertrykkelsen af en række nationer i både det indre og ydre imperium fremkaldte med god grund dyb mistro og frygt i omverdenen. Det sovjetiske regime var derved i sig selv en kilde til konflikt.¹⁹

Moralen, vi kan drage af den kolde krig, er derfor, at det sovjetiske system, inklusive den marxistisk-leninistiske ideologi, var ”naturstridige” og derfor kun kunne opretholdes ved undertrykkelse af befolkningen i unionen og i imperiet.²⁰ Og derfor synes Bent Jensen at mene, at marxister – af alle afskygninger – bør tage deres del af ansvaret. I hvert fald kommer man næppe over en mere anti-marxistisk moralisme.²¹

udredningen ikke noget klart begreb om ideologiske modsætninger og forandringer, *Danmark under den kolde krig*, op.cit. bind 1, p.61ff

¹⁶ I en lærebog for skole og gymnasium bruges udtrykket blindgyde og konklusionen er, at ”en kostbar parentes i verdenshistorien er afsluttet”, Bent Jensen: *Kommunismen – før og nu. Farvel Karl Marx?*, Alinea 2004, p. 101

¹⁷ Bent Jensen: *Gulag og glemsel. Ruslands tragedie og Vestens hukommelsestab i det 20. århundrede*, Gyldendal 2002, p.16

¹⁸ Med henvisning til værdierne, foreslår Jensen sammesteds en ny periodisering, nemlig at den kolde krig havde været der helt siden ”bolsjevikernes magterobring i 1917”. Dette perspektiv ændres ikke principielt efter 2. Verdenskrig, hvor krigen blot blev koldere med ”Sovjetunionens besættelse af Østeuropa”.

¹⁹ Bent Jensen: *Bjørnen og haren. Danmark og Sovjetunionen 1945-1965*, Odense Universitetsforlag 1995, p.655

²⁰ *Ibid.*, p.640

²¹ Se især *Gulag og glemsel*, op.cit. for hans kritik af marxistisk inspirerede historikere.

På den anden side finder vi Morten Thing, der har skrevet nogle af de mest omfattende fremstillinger om den danske kommunisme i første halvdel af det tyvende århundrede. I en polemik med Bent Jensen præsenterer han sit eget standpunkt.

Mit projekt er netop at vise, at paradoksalt nok blev humanismen og modernismen som tankeformer reddet ud af 1. verdenskrigs værdisammenbrud og båret igennem mellemkrigstiden, kampen mod fascismen og opgøret med stalinismen af de samme mennesker. Kun ensidighed kan gøre én så blind, at dette ingen rolle spiller. Og det har været min etiske vejviser.²²

Morten Thing er ikke uinteressert i de intellektuelles fascination af stalinismen og den virkeliggjorte sovjetiske og folkedemokratiske utopi, men han forsøger at sætte den ind i en større idéhistorisk men først og fremmest også socialpsykologisk kontekst. Interessant nok er det imidlertid også etikken, der i sidste ende driver Thing.

På trods af de grundlæggende forskellige perspektiver og forskningstraditioner Jensen og Thing forholder sig til, betragtes kommunismen fra begge positioner som en *undtagelse*. For Jensen var hele det sovjetiske regime og dets ideologi unormalt og naturstridigt og derfor dømt til at forsvinde ud af verdenshistorien. For Thing var stalinismen, og denne ideologis forestilling om at Utopia faktisk var realiseret i Sovjetunionen, en afvigelse fra de længere og med tiden stærkere idéstrømninger, som han kalder humanismen og modernismen. På denne måde kan man sige, at både Jensen og Thing stiller deres eget projekt op som en modsætning til kommunismens – og stalinismens – samfundsutopi, nemlig som en moral og en etik. Uanset om stalinismen anskues som et udtryk for den sovjetiske totalitarisme eller som en afvigelse fra det grundlæggende humanistiske i socialismen, så stiller forskerne overfor stalinismens umenneskelighed deres egne menneskeligere principper værdier, moral, etik og humanisme.

Fra ideologiteoriens perspektiv er det imidlertid oplagt at spørge om disse principper virkelig negerer den kommunistiske ideologi, og under hvilke historiske forudsætninger de i så fald gør det.²³ Har det (moralske eller etisk-humanistiske) menneske som Jensen og Thing sætter i modsætning til kommunismen fast grund under fødderne? Den italienske filosof Giorgio Agamben har peget på undtagelsens struktur som et grundlæggende træk ved totalitarismen. Det er således også karakteristisk når fremstillinger om kommunismen, og i særdeleshed

²² Thing: *Kommunismens kultur*, op.cit., p.59f

²³ Louis Althusser: ”Marxisme og humanisme”, I: *For Marx*, Forlaget Ny Dag, 1969

stalinismen, laver paralleller til holocaust og den nazistiske terror.²⁴ Agamben går imidlertid videre endnu. Han argumenterer overbevisende for at undtagelsestilstanden er blevet grundlaget for *al* politik, og at de totalitære regimers lejre kan ses som selve paradigmet for moderne stateres biopolitik. På samme måde som totalitære stater ekskluderer og ofrer bestemte former for liv, således intervenserer demokratiske regimer også altid allerede i livet selv, og det er baggrunden for den glidende overgang mellem det tyvende århundredes regimer. Der gives hverken biologiske, individuelle eller moralske rettigheder udenfor denne suveræne politiske relation og sådanne indistinktioner er blot blevet endnu tydeligere efter sammenbruddet af de traditionelle skel mellem højre-venstre og liberalisme-totalitarisme efter Murens fald.²⁵

Moralismen og humanismen negerer i den forstand næppe den kommunistiske ideologi. I hvert fald står sådanne principper aldrig udenfor ideologiske og politiske relationer. Og i den forbindelse at projicere sine egne domme tilbage over historien kan ikke være hensigtsmæssigt. Det virker derfor lige så meningsløst at fælde domme om moralske valg som baggrunden for den kolde krig, som på denne baggrund at ville opstille en almengyldig model for demokratiske og totalitære regimer.²⁶ I stedet må det være en udfordring på ny at rejse spørgsmålet om, hvad der kunne tænkes at ligge bag de ideologier, som gennem århundredet har afløst hinanden – hver gang med ufattelige tab af liv til følge. At få en bedre forståelse af, hvordan nationalisme blev til fascisme og kommunisme, der igen blev til liberalisme og stalinisme og måske siden til humanisme må være en forudsætning for at tage ved lære af ideologien i almindelighed og undtagelsestilstanden i særdeleshed. At der er konkrete sammenhænge mellem de suveræne stateres forsvarsmidler i den kolde krigs anerkendelseskamp og de virkelig eksisterende og i praksis selvoverskridende ideologier er den væsentligste tese i denne fremstilling. Derfor betragtes krigen – og dens ophævelse i pauser af prekære anerkendelsesrelationer – i bredeste forstand som baggrunden for de ideologiske brydninger. Det indebærer desuden, at historiske konflikter eller ideologier ikke betragtes som teleologiske, samt at stater ikke betragtes som selvbevidste subjekter, men først

²⁴ F.eks. *Den Store Danske Encyklopædi*, cd-rom, Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag A/S 2004, opslag: totalitarisme.

²⁵ Giorgio Agamben: *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*, Stanford University Press 1998

²⁶ *Danmark under den kolde krig*, op.cit. bind 1, p.59

og fremmest som mulighedsbetingelser for bestemte ideologiske og praktiske positioner, som for sin del er selvoverskridende, og dermed udgør selve anerkendelsesrelationerne.²⁷

DISPOSITION

De tre teser præsenteret ovenfor vil som nævnt lede fremstillingen. Fordi de tre teser vedrører først kommunismens udbredelse i Tjekkoslaviet og Skandinavien, dernæst den indre ideologiske modstand og til sidst de nye ideologiske former der fulgte deraf, er fremstillingen i nogen grad kronologisk. Men det er en pointe, at de ideologiske brydninger ikke kan fremstilles uniliniært. De konkrete ideologiske former, modstanden mod dem og grænserne for deres udbredelse var alt sammen potentielt til stede i hele den undersøgte periode. Det væsentlige må være, at den kommunistiske ideologi hele tiden havde en skiftende men praktisk og materiel eksistens, som det her handler om at undersøge. Jeg har derfor udvalgt nogle eksempler fra mit materiale, der viser det daglige arbejde med kulturpolitiske sager, og både peger ud på de relationer og positioner, de var placeret i, og samtidig indad på nogle af de væsentligste ideologiske brydninger i perioden.

I den første del skal vi se på de positioner for kommunister, som afslutningen af 2. Verdenskrig muliggjorde. Især skal vi undersøge kulturarbejdernes placering i den nye tjekkoslovakiske politik samt deres antifascistiske ideologi. Dernæst skal vi se, hvordan antifascismen blev udvidet med en uomgængelig fremskridtstro, som virkelig vakte genkendelse bl.a. hos en begejstret ungdom. Til sidst skal vi sætte kulturpolitikken ind i en kontekst af de nye politiske relationer mellem Tjekkoslaviet og de skandinaviske broderpartier, hvor den tjekkoslovakiske vej kom til at stå som et eksempel, og Prag blev et udstillingsvindue for den socialistiske opbygning af et internationalt samfund.

I anden del skal vi undersøge, hvordan kommunisternes magtovertagelse i Prag 1948 blev formidlet til Skandinavien. Vi skal se, hvordan den kolde krigs blokdeling dannedes bag om ryggen på de kommunistiske kulturarbejdere, og hvordan der blev principiel forskel mellem at leve i et folkedemokratisk og et kapitalistisk land. Kritikken og selvkritikken indenfor den kommunistiske bevægelse blev til kadreudtalelser og udrensninger, mens det lange og seje propagandaarbejde ufortrødent fortsatte f.eks. i de nordiske venskabsforeninger. Kunstnere og

²⁷ På dette punkt forsøger herværende fremstilling dermed at undgå de ”mulige men ikke nødvendige begreber” om ånd og fornuft, som er blevet indført i stats- og livsformsteorien, og som bringer uheldige teleologiske tendenser med sig ind i teorien, fordi selvoverskridende praksis såvel som anerkendelseskamp mellem stater, så vidt jeg kan se, udmærket lader sig begribe ved hjælp af ideologi-, produktionsmåde- og forsvarsbegrebet. Se hvordan åndsbegrebet indskrives i den etnologiske teori i Højrup: *Omkring livsformsanalysens udvikling*, op.cit., p.73f

intellektuelle blev dog ikke ved med at kunne kende sig selv i Tjekkoslovaekiets eksempel og den intime modstand mod udviklingen ændrede måske ved nogle af de afgørende træk ved selve ideologien. I hvert fald føltes de mange ritualer ofte mere og mere overfladiske og beklemmende og renegaterne blev flere og flere.

I tredje og sidste del skal vi imidlertid se, hvordan renegater ikke nødvendigvis hoppede af til fjendens lejr og skærpede den kolde krig, men hvordan forudsætningerne for det internationale tøbrud snarere blev dannet netop omkring disse personer og deres selvoverskridende praksis. Da Stalin var død blev stalinismen og hele kommunismen genstand for en såkaldt humanistisk kritik. Den vidtrækkende ideologiske kritik, der fik afgørende indflydelse på de dominerende ideologier på begge sider af jerntæppet og nogle ville endda sige at den overskred selve den kolde krigs logik, havde måske sine forudsætninger her i de kommunistiske kulturarbejders internationale erfaringer, som stadig er så ringe undersøgt.

FØRSTE DEL: GENKENDELSE

I hvilken vi skal undersøge hvad tjekkoslovakiske og skandinaviske kommunister havde til fælles i årene efter 2. Verdenskrig? Hvem og hvad der knyttede dem sammen? Og hvorvidt de forstod hinanden?

KULTURARBEJDERNES ANTIFASCISTISKE IDEOLOGI

I sommeren 1946 var Martin Andersen Nexø på besøg i Tjekkoslavakiet. *Pelle Erobreren* var allerede blevet oversat til tjekkisk i 1924, og *Ditte Menneskebarn* i 1935, men efter krigen kom hans bøger i langt flere udgaver og større oplag både på tjekkisk og slovakisk. Andersen Nexø blev med sine socialrealistiske romaner i store dele af Europa betragtet som en af de fremmeste danske intellektuelle. Ja, faktisk var han ifølge en intern note i det tjekkoslovakiske Informationsministerium den første rigtige danske intellektuelle, der havde besøgt folkedemokratiet. Andersen Nexø var på denne tur både i de tjekkiske lande, i Slovakiet og siden også i Jugoslavien.

På Tjekkoslavakiets nationaldag, den 28. oktober, var Martin Andersen Nexø tilbage i København til et arrangement først i den tjekkoslovakiske gesandts residens i prinsesse Thyras palæ i Frederiksgade og senere på aftenen på Hotel d'Angleterre indbudt af Dansk-czekoslovakisk Selskab.²⁸ Selskabets formand, universitetsprofessor Carl Jacobsen, havde inviteret en række politiske og kulturelle personligheder til at mødes i smoking og med 20 grams smørmærker, der skulle tilsendes på forhånd for at gøre arrangementet til en succes i efterkrigstidens mangelsituation. Aftenens program bestod af et foredrag om præsident Beneš af fhv. minister Niels Høst, dvs. den tidligere kgl. danske gesandt i Prag, Det Kongelige Teaters operasangere Else Schøtt og Marius Jacobsen sang tjekkoslovakiske hymner, og den tjekkoslovakiske gesandt i København Zdeněk Němeček udtrykte hele Tjekkoslavakiets sympati for Danmark. Gesandten talte i et interview til *Berlingske Tidende* om den helt modige danske modstandskamp, som var det eneste af de små lande, man i Tjekkoslavakiet havde fået nyheder om under krigen gennem BBC.²⁹ Endvidere sagde han:

²⁸ I samtiden var der ikke enighed om stavemåden for Tjekkoslavakiet, jeg har gengivet kildernes. Det er karakteristisk at kommunisterne, der også tidligt efter krigen begyndte at skrive substantiver uden stort begyndelsesbogstav, overvejende anvendte moderne stavemåder som Tjekoslovakiet og Tjekkoslavakiet, mens andre holdt sig til ældre transskriptioner som Czekoslovakiet eller Czecho-Slovakiet.

²⁹ BBC var ikke den eneste kilde Němeček kunne have hørt under krigen, for også de tjekkoslovakiske kommunister fulgte nøje udviklingen i de andre landes modstandskamp. Den 28. august 1943 bemærkede den tjekkoslovakiske partiformand Klement Gottwald, der på det tidspunkt opholdt sig i Moskva, ændringen i det danske forhold til nazisterne. I en kommentar udsendt over radioen til Tjekkoslavakiet sagde han bl.a.: „Det

Vi er meget interesserede i danske Levnedsmidler, Medikamenter og Specialmaskiner. Til Gengæld kan vi levere Tekstiler, Biler og Industrimaskiner. Nogen Vareudveksling finder jo allerede Sted, men vi haaber paa meget mere. Det er kun den danske Valutaordning, der hæmmer Handelen.³⁰

I de danske kommunisters dagblad *Land og Folk* blev den tjekkoslovakiske nationaldag også markeret, men overskriften var her ikke om Dansk-czekoslovakisk Selskab, men derimod om en begivenhed, der indtraf i Prag samme dag, nemlig at præsident Beneš underskrev toårsplanen og premierministeren kommunisten Klement Gottwald samtidig proklamerede den vigtigste fase i udvisningen af sudetertyskerne for afsluttet. Fra denne dag blev 28. oktober ikke alene højtideligholdt for at mindes Tjekkoslovakiets selvstændighed fra 1918, men blev ligeledes kaldt Nationaliseringens dag. ”Det nyvundne demokrati i Tjekkoslovakiet er nu også blevet økonomisk og socialt”, kommenterede *Land og Folk*. Over artiklen var et billede af Martin Andersen Nexø i engageret samtale med gesandt Němeček, der også selv var forfatter til et par romaner.

At begivenheden i København kredsede om præsident Beneš var ikke tilfældigt. Dansk-czekoslovakisk Selskab havde eksisteret allerede før krigen, men var blevet gendannet af tjekkiske og danske emigranter, der mødtes i London i krigsårene. Her stod de i kontakt med lederen af eksil-regeringen Edvard Beneš og hans følgesvend Jan Masaryk, der var søn af Tjekkoslovakiets grundlægger og første præsident Tomáš Garrigue Masaryk og siden blev udenrigsminister i befrielsesregeringen. Præsident Beneš stod for mange som garanten for det nye demokrati i Tjekkoslovakiet efter krigen. Han var ikke modstander af de slaviske folkedemokratier, og han var med til at gennemføre de omfattende nationaliseringer af industrien og argumenterede vidt og bredt for opbygningen af et nyt nationalt og socialistisk demokrati, men først og fremmest var han demokrat. Han gjorde ofte opmærksom på Tjekkoslovakiets nye orientering mellem den store slaviske broderation og befrier i øst, Sovjetunionen, samt den nødvendige genetablering af kultur- og handelsrelationer til vest, især Frankrig, England og USA, selvom de havde svigtet landet med Münchenaftalen, der førte til Tjekkoslovakiets opløsning og nazisternes besættelse allerede i 1938.³¹

danske folk har indset, at der er kommet en tid, hvor det er muligt og nødvendigt at rejse fanen i kampen mod det tyske herredømme i det danske land. Der er ingen tvivl om, at for tyskerne er lille Danmark nu også blevet brandfarligt område. Udviklingen i Danmark er på mange måder lærerig også for de tjekkiske lande, for det tjekkiske folk.”, *Národní archiv* (herefter *NA*), *fond Klement Gottwald, 100/24, svazek 6, archivni jednotka 241*

³⁰ *NA, Ministerstvo informací – dodatky* (herefter *MI – d*), *karton 188, Dánsko*

³¹ Bradley F. Abrams: *The Struggle for the Soul of the Nation. Czech Culture and the Rise of Communism*, Rowman & Littlefield, Lanham 2004, p.156ff

Tjekkoslaviet kaldte sig således et folkedemokrati allerede fra maj 1945, men det betød ikke, at landet var en del af nogen ideologisk blok. I 1946 kunne diplomater, det københavnske *society* og et par kommunistiske intellektuelle stadig være i samme stue med deres fælles interesse for et af de befriede demokratier.

Tjekkoslaviets nye politiske orientering blev også formuleret i den Nationale Fronts første program, vedtaget allerede før befrielsen i april 1945 i den østslovakiske by Košice, hvorefter programmet fik sit navn. Forslaget til Košice-programmets indhold var behændigt udformet sammen med et forslag til en liste over befrielsesregeringens medlemmer af kommunisternes ledere fra deres eksil i Moskva. Begge dele blev accepteret, underskrevet af Beneš og modtaget med telegrafiske lykønskninger fra både Stalin, Churchill og Roosevelt. Den kulturpolitiske del af programmet var baseret på følgende:

Seks års okkupation har ikke alene forårsaget os materielle skader. Ikke ubetydelige, ja i sine konsekvenser særligt farlige, er de moralske og intellektuelle skader efter det fremmede overherredømme, særligt i ungdommens rækker. Og det, at den blev berøvet mange muligheder for uddannelse, samt at den i denne tid blev fyldt med fascismens gift. Derfor er det nødvendigt at gribe ved ondets rod. Men det er ikke nok bare at kaste det onde bort. Det er nødvendigt på ny at opbygge ånden for den nye tid og for den nye stats krav (...). Den nye tid og Tjekkoslaviets nye internationale position nødvendiggør ikke mindst en ideologisk revision af sit kulturprogram: Der skal gennemføres en konsekvent demokratisering, der ikke alene muliggør de bredeste lags adgang til skoler og andre kilder for uddannelse og kultur, men også i ideernes orientering: i folkeliggørelsen af opdragelsessystemet og kulturens karaktertræk, for at tilgodese ikke en smal kreds, men hele folket og nationen.³²

Fascismens gift var trængt langt ind i den tjekkoslovakiske nation, og kulturen – opbygningen af en ny ånd – var et middel til at tage fat om ondets rod.³³ Den nye kultur skulle baseres først og fremmest på ungdommen – fremtiden efter krigen tilhørte i hele den europæiske ideologiske retorik i høj grad ungdommen – og derfor også på en udbredelse af kulturen til så mange som muligt. Men også en geografisk nyorientering var nødvendig:

³² *Program nové československé vlády národní fronty Čechů a Slováků, přijatý na prvé schůzi vlády dne 5. dubna 1945, § XV*

³³ Det er værd at bemærke, at det var samtidig med Košice-programmets vedtagelse forhandlingerne om de såkaldte Beneš-dekreter begyndte, den samling omstridte politisk-juridiske dokumenter, der dannede grundlag for udvisningen af op mod tre millioner tyskere fra de tjekkoslovakiske landområder, og helt indtil i dag er en sten i skoen på et ellers nogenlunde afspændt forhold mellem Tjekkiet og Tyskland.

Der skal gennemføres en revision af vores relationer til tysk og ungarsk kultur og deres reaktionære elementer skal udstilles på alle områder. Den slaviske orientering i vores kulturpolitik skal styrkes i overensstemmelse med den nye betydning af det slaviske i international politik og i tjekkoslovakisk i særdeleshed. I denne forbindelse skal læreplaner for vores skoler og den kulturelle orientering for vores videnskabelige og kunstneriske institutioner målrettes og rekonstrueres. Slaviske institutioner skal ikke alene fornys, men også ombygges til en levende politisk-kulturel form med tætte forbindelser til kulturinstitutioner i andre slaviske nationer og stater.³⁴

Der har i historieforskningen i høj grad været fokuseret på den her begyndende sovjetisering af den tjekkoslovakiske kultur.³⁵ Men de forstærkede relationer mellem Sovjetunionen og Tjekkosllovakiet dannede også et nyt forhold mellem Tjekkosllovakiet og de vestlige nationer, som kun er meget ringe belyst.³⁶ Jeg skal forsøge at vise, hvordan Tjekkoslavakiets antifascistiske kulturpolitik og kulturarbejdernes ideologi var helt afgørende også for vigtige relationer til vest – og dermed også til Skandinavien.

Václav Kopecký, en af grundlæggerne af det tjekkoslovakiske kommunistparti, *KSCĀ*, og partiets ubestridte chefideolog i efterkrigstiden, blev fra 1945 informationsminister.³⁷ Ministeriet havde i forlængelse af Košice-programmet til opgave at forny og uddybe det nationale og statslige liv og informere den hjemlige og udenlandske offentlighed om væsentlige begivenheder, særligt skulle ministeriet popularisere regeringsprogrammet og udbrede kendskabet til Tjekkosllovakiet i udlandet. Den norske journalist Jon Vraa fra det socialdemokratiske dagblad *Fremtiden* i Drammen besøgte i begyndelsen af 1947 Informationsministeriet. Han fik den almindelige behandling udenlandske journalister kunne forvente, så vi kan bruge hans indtryk som en ideologisk introduktion til ministeriet. Til sin avis beskrev han, hvordan det var vanskeligt at finde kontorlokaler i Prag, og ministeriets 700 funktionærer derfor var spredt ud over hele byen. Fra ministeriets administrative leder Patzak fik Jon Vraa at vide, at Informationsministeriet på ingen måde var et propagandaministerium, men at de arbejdede med sædvanlig oplysningsvirksomhed. Ministeriet var delt op i seks hovedafdelinger. De første fem omfattede publikationsvirksomhed rettet mod hjemmene, en

³⁴ *Program nové československé*, op.cit.

³⁵ Abrams: *The Struggle for the Soul*, op.cit.; Jiří Knapík: *Únor a kultura. Sovětizace české kultury 1948-1950*, Libri 2004; Michal Bauer: *Ideologie a paměť. Literatura a instituce na přelomu 40. a 50. let 20. století*, H&H, 2003; Alexej Kusák: *Kultura a politika v Československu 1945-1956*, Torst, 1996.

³⁶ Relationerne mellem Frankrig (især med PCF) og Tjekkosllovakiet har tiltrukket sig nogen opmærksomhed. Jeg har ladet mig inspirere først og fremmest af Karel Bartošek: *Zpráva o putování v komunistických archivech. Praha-Paříž (1948-1968)*, Paseka 2000 og Françoise Noirant: "Počátek nedorozumění...", op.cit.

³⁷ Karel Kaplan & Pavel Kosatik: *Gottwaldovi muži*, Paseka 2004

presseafdeling, en afdeling der varetog forlagsvirksomhed, der især forestod trykning af nye skole- og fagbøger til at afløse de tyske, en afdeling for administration af radioen og en for den nationaliserede filmindustri. Sjette afdeling blev der ifølge Jon Vraa lagt usædvanlig stor vægt på, det var udenlandsafdelingen. Den var delt op i mindre sektioner for de større lande som Sovjetunionen, USA, Storbritannien, Frankrig samt en sektion for Balkanlandene og en for de nordiske lande. I den skandinaviske sektion var der to funktionærer, der stod til Jon Vraas disposition i de 14 dage, han var i Tjekkoslaviet. De aftalte tidspunkter for interviews – han fik lejlighed til at tale med de tre socialdemokratiske ministre –, og de sørgede for rundture på fabrikker og leverede alt muligt informationsmateriale. ”I det hele tatt ble det vist en servise overfor utenlandske pressefolk som en skal lete lenge etter”, sluttete Jon Vraa tilfreds sin artikel.³⁸

Måske er det vanskelig, i dag, ikke at opfatte Informationsministeriet som et propagandaministerium³⁹, men der er i hvert fald god grund til at tage Jon Vraas indtryk af at der blev lagt stor vægt på udenlandsafdelingen alvorligt. Omkring samme tid vurderede ministeren Kopecký VI. afdelings opgaver vedrørende de vesteuropæiske lande således:

VI. afdelings opgave er at forny og på ny opbygge de afbrudte tjekkoslovakiske kulturforbindelser med de vestlige nationer. Okkupationen fangede vort land i en tilstand af kulturel isolation, men siden krigen har vores emigranter i udlandet udført et prisværdigt stykke arbejde på kulturområdet, som – opbakket af en særlig interesse blandt udlændinge for os – har forberedt gode betingelser for rige kulturelle forbindelser mellem den befriede republik og udlandet. På samme måde manglede der ikke hos os i løbet af krigen stor interesse for de venligtsindede udlændinge, som bidrog med værdifulde informationer og vigtige forbindelser.

Denne gensidige opgave varetog VI. afdeling straks efter Majrevolutionen, da Prag blev en stærk kilde for repatrierede af alle nationaliteter. Der var nødvendigt at hjælpe dem særligt på en menneskelig måde. Siden der alligevel blandt dem var et bemærkelsesværdigt antal kulturarbejdere, som udtrykte interesse for vores forhold og stat, blev der med det samme etableret relevant information og vægtige forbindelser for fremtiden.

Samtidig indgik vi forbindelser med udenlandske personer, som i funktion af repatrierede aktivister, repræsentantskaber, repræsentanter for pressen og forskellige andre institutioner og senere endda også private, som var på rejse til Tjekkoslaviet. Siden blev der etableret en

³⁸ NA, MI - d, k. 211, *Norsko*

³⁹ I kilderne med beskrivelser af ministeriets daglige arbejde optræder ordet *propagace* ofte. Der findes ikke en direkte dansk ækvivalent til dette ord, og propaganda synes derfor oplagt, men i samtiden havde dette ord ikke de samme negative konnotationer som i dag, man kunne måske snarere tale om fremme, udbredelse, reklame eller slet og ret at propagere for. Ordet *propaganda* blev derimod reserveret til at fordømme Tysklands og senere også USA's og Storbritanniens modsvarende aktiviteter.

række betydningsfulde forbindelser med litterære, kunstneriske, journalistiske og andre kredse fra de vestlige lande. I forhold til interesseområderne opstod i VI. afdeling sektionerne: angloamerikansk, romansk, nordisk, centraleuropæisk og generel.⁴⁰

Den nordiske sektion i Informationsministeriet var altså det væsentligste knudepunkt for relationerne mellem Tjekkoslaviet og Skandinavien. Her fulgte funktionærerne nøje med i det politiske og kulturelle liv i Sverige, Norge og Danmark; og det var som regel de samme funktionærer, som svenskere, nordmænd og danskere mødte og havde kontakt med under deres ophold i Tjekkoslaviet.⁴¹

Lad mig give et eksempel på Informationsministeriets første aktiviteter i Skandinavien, der lader os komme lidt tættere på det ideologiske indhold. Walter Taub var en typisk kulturfunktionær, repatrieret efter krigen og derefter ansat i Informationsministeriet, senere flyttet til arbejde i pressebureauet *ČTK* og fra begyndelsen af 1950'erne forfremmet til chef for de tjekkoslovakiske cirkusser, varietéer og lunaparker. I januar 1947 rejste han på rekognosceringstur til Sverige, Norge og Danmark for at undersøge betingelserne for at etablere et tjekkoslovakisk informationskontor for Norden. Minister Kopecký havde allerede året forinden i nationalforsamlingen udtrykt dette mål som en del af årets budget. Taubs rapport konkluderede.

Når det gælder den internationale situation og den forøgede nødvendighed af at konfrontere fjendtlig, hovedsageligt tysk, propaganda i de nordiske lande, og samtidig koncentrere praktiske udvekslinger af kulturværdier og interessante informationer mellem Tjekkoslaviet og Skandinavien, foreslår jeg at etablere et 'Tjekkoslavisk informationskontor i Stockholm' med kompetence for alle de nordiske lande.⁴²

Det nye informationskontor, *Československý kancelář informací v Stockholmu, ČIK*, fik på linie med ministeriet til opgave at udbrede viden om Tjekkoslaviet, særligt om tankerne bag og indholdet i toårsplanen. ”Toårsplanen er i nordboernes øjne en kopi af den sovjetiske femårsplan, det er nødvendigt at forklare dem forskellen og gøre opmærksom på planens nødvendighed.” Desuden skulle kontoret arbejde med kulturudveksling; anbefale tjekkisk og slovakisk litteratur til nordiske forlag; forberede udveksling af film; arrangere rejser, f.eks. til

⁴⁰ NA, f. Václav Kopecký, KSČ ÚV 100/45, sv. 5, a.j. 154

⁴¹ Finland og senere også Island hørte også under den nordiske sektion. Men fordi den politiske situation og kommunisternes position i Finland adskilte sig meget fra de andre nordiske lande, og fordi jeg ikke mestrer det finske sprog, har jeg desværre måttet udelade en nærmere afsøgning af de særlige tjekkoslovakisk-finske relationer. Der ligger imidlertid materiale nok til et spændende studie i disse i de pragske arkiver.

⁴² NA, MI – d, k. 227, Švédsko

de tjekkiske kurbyer, hvor de mange svenskere, der efter sigende led af reumatisme, ville kunne blive helbredt; besøge messer, musikfestivaler osv.⁴³ Derudover skulle medarbejderne fungere som repræsentanter for pressebureauet ČTK og samtidig holde et vågent øje med de tjekkoslovakiske emigranter i Skandinavien. Det fremgår ikke af Taubs rapport, men inden kontoret blev nedlagt i begyndelsen af 1949 stod det klart, at det kun blev delvist finansieret af Informationsministeriet, resten faldt dels under Ministeriet for udenrigshandel og dels under Indenrigsministeriet, der tidligt begyndte at overvåge venner og fjender af den nye stat i indland såvel som i udlandet. Men spionage var der næppe mistanker om i 1947, da Walter Taub i Stockholm var til møde med den svenske statsminister Erlander, forsvarsminister Vougt, socialminister Möller og handelsminister Myrdal, der alle bød idéen varmt velkommen. Også i Oslo og København talte Taub med en række regeringsmedlemmer samt med chefredaktørerne for de store dagblade ”fra alle politiske retninger”, med fagforeningsfolk, forlæggere og med en række kulturofficerer, filmskabere, forfattere o. lign. Det var Taubs indtryk, at af alle de slaviske lande, havde Tjekkoslaviet den største sympati, men samtidig strømmede der allermindst information fra Tjekkoslaviet til Skandinavien. Det ville blive nødvendigt med udgivelser, f.eks. to til tre gange om måneden med oversigter på et af de skandinaviske sprog om udviklingen af tjekkoslovakisk industri og det økonomiske liv overhovedet, med kulturoversigter og små artikler om, hvordan man lever i Tjekkoslaviet – hvordan en arbejder, en funktionær, en ingeniør osv. lever. Det ville blive nødvendigt med mere præcis information om hvilke virksomheder, der var blevet nationaliseret, og hvilke der ikke var blevet.

Alle politikerne, journalisterne og kulturarbejderne, som Taub mødte var enige i, at de bedste betingelser for udveksling blev opnået gennem personlig kontakt. Og i København argumenterede chefredaktørerne for *Berlingske Tidende* og *Information* varmt for at placere kontoret i deres by. Danmark havde grænse til Tyskland og havde – argumenterede disse herrer – bedre forståelse for de tjekkoslovakiske synspunkter i det tyske spørgsmål. Danmark var geografisk og ideologisk tættere på Europa og København var før krigen hjem for alle slags store agenturer for hele Skandinavien, og ville igen blive det, mente de. Men Taub, der var gift med en svensker, som han i øvrigt anbefalede at ansætte som sin nærmeste medarbejder, foreslog alligevel Stockholm, fordi samarbejdet med det tjekkoslovakiske gesandtskab der, hvor den ansatte politiske forfatter og tidligere privatsekretær for præsident

⁴³ Der havde allerede været en såkaldt tjekkoslovakisk uge med udstillinger af eksportvarer og fotografier i november 1945 i Stockholm, arrangeret af den senere kulturattaché Břetislav Mencák.

Beneš, Edvard Taborský, var gesandt, ville være bedre, og idet Stockholm reelt var det geografiske centrum for Skandinavien med bedre mulighed for kontakt til Finland og desuden var 15 % billigere end både Danmark og Norge. Men kontakten med de andre hovedstæder skulle naturligvis opretholdes. Tilsyneladende havde Taub allerede fundet personer i Oslo og København, som for et meget beskedent honorar ville være passende til at overføre og udbrede de nødvendige informationer. Til sig selv foreslog Taub en ikke ubetydelig løn⁴⁴, et veludrustet kontor og gerne en lille bil til at rejse rundt i Sverige og af og til til Oslo og København, helst skulle det være en vogn af tjekkoslovakisk mærke, fordi den da ville kunne forbindes med og reklamere for ”vores biler”.

Taub bad regeringen og endda præsidenten om, at sagen blev løst hurtigst mulig. Allerede i den nærmeste fremtid ville der nemlig automatisk blive talt om Tjekkoslovakiet i Skandinavien i forbindelse med den tredje Moskvakonference, hvor problemerne i forhold til Tyskland endnu engang ville komme på den internationale politiske dagsorden. Det var aldeles nødvendigt, at et informationskontor i denne tid blev etableret til at organisere og fuldt opmuntre den forøgede interesse for Tjekkoslovakiet, og for at kunne magte de rette svar på alle de spørgsmål og modangreb, der måtte opstå i Sverige med de mange derboende sudetertyskere. Sådan lød argumentet, og det overbeviste politikerne.

I juni samme år flyttede Walter Taub og hans kone til Stockholm sammen med en sekretær i en lille lejlighed med tre små rum, hvoraf det ene fungerede som ČIK 's kontor – der blev ikke råd til nogen bil. Allerede indenfor det første år mødte ČIK dog store vanskeligheder, og det især efter begivenhederne i februar, men det skal jeg vende tilbage til senere. Her er det væsentlige, hvordan det grundlæggende og gennemgående argument for etablering af en tjekkoslovakisk propagandainstitution i Skandinavien var det tyske spørgsmål. Sudetertyskernes indflydelse var ikke endelig udryddet med krigens afslutning, og information om de slaviske nationer blev betragtet som en vigtig faktor i den nye internationale situation. Skandinaverne, politikere såvel som kulturarbejdere, var ikke uenige i disse to synspunkter. Og der kan næppe være tvivl om, at interessen for det lille land, der var blevet det første offer for Hitlers *Drang nach Osten* og som var blevet svigtet så alvorligt af

⁴⁴ ČIK havde et planlagt årligt budget på knap en million tjekkoslovakiske kroner. Taubs eget lønforslag er tilføjet i rapporten med blyant: 30.000 Kčs (ca. 3.000 Dkr). Kontoret i Stockholm blev tilsyneladende betragtet som en ganske vigtig institution. I sammenligning med andre propagandainstitutioner var det i hvert fald ikke nogen dårlig position for Taub. Verdensfredsrådet, der i april 1951 var flyttet til Prag og hovedsagelig havde udenlandske funktionærer ansatte, gav en maksimumløn til generalsekretæren på kun 20.000 Kčs, Bartošek: *Zpráva o putování*, op.cit. p.108.

stormagternes appeasementpolitikken, var udbredt i Skandinavien. Antifascismen var dét fælles europæiske synspunkt i den nye internationale situation.

Kulturarbejderne, eller de progressive kræfter og intelligentsiaen, som det siden kom til at hedde i ministeriernes akter, blev betragtet som helt afgørende for Tjekkoslavakiets relationer til de kapitalistiske lande. Til at lede afdelingerne i Informationsministeriet havde Kopecký ansat de kendte forfattere Vítězslav Nezval, František Halas, Ivan Olbracht og Lumir Čivrný samt karikaturtegneren Adolf Hoffmeister, der var leder af den internationale sektion, og Ivo Fleischmann, inden han blev chef for det tjekkoslovakiske informationskontor i Paris, der fungerede på samme måde som *ČIK* i Stockholm om end noget større. Det var alle kendte forfattere fra mellemkrigstiden, dels fra det surrealistiske avantgardemiljø omkring gruppen *Devětsil* og dels politisk og socialt engagerede med tilknytning til kommunistiske eller andre venstreorienterede miljøer og tidsskrifter.⁴⁵ Der findes en omfattende forskning om sådanne intellektuelle miljøer i Europa især med fokus på mellemkrigstiden.⁴⁶ Jeg har imidlertid aldrig fundet en overbevisende teoretisk specifikation, der kunne sætte disse miljøer på begreb og hjælpe os til at forstå deres bidrag til ideologierne og deres position i staterne. Indtil videre har jeg i denne fremstilling derfor valgt at bruge det deskriptive udtryk kulturarbejdere, som kilderne selv foreslår.⁴⁷ Det er imidlertid værd at bemærke yderligere to ting ved dette udtryk.

For det første blev kulturarbejderne, knyttet direkte til det tjekkoslovakiske statsapparat, fordi de kunne noget særligt. De havde en viden om og kontakt med kulturlivet i de andre lande, som blev relevant for den nye stats orientering. På det litterære område var kontakten med Frankrig helt dominerende fra tiden før krigen, men politisk var franskmændene også medansvarlige for Münchenaftalen. Det gjaldt derfor om at etablere ny kontakt med

⁴⁵ Kusák: *Kultura a politika*, op.cit. Flere af disse intellektuelle og forfattere havde siden KSC's bolsjevisering i 1929 haft et ambivalent forhold til partiet, som dog i antifascismens rus for en tid synes ophævet, se også Peter Steiner: „Justice in Prague, Political and Poetic: Some Reflections on the Slánský Trial (with Constant Reference to Franz Kafka and Milan Kundera)“, In: *Poetics Today* 21:4 (Winter 2000).

⁴⁶ Jeg har allerede nævnt Morten Things doktorafhandling *Kommunismens kultur*. Og man kunne nævne en lang række andre værker om intellektuelle og politik, f.eks. klassikeren Peter Gay: *Weimar Culture. The Outsider as Insider*, London 1969; Tony Judt: *Past Imperfect. French Intellectuals 1944-1956*, University of California Press 1992 eller Derek Sayers: *The Coasts of Bohemia*, op.cit. Der er dog ofte tale om biografiske skitser over enkeltpersoners ikke uinteressante kunstneriske eller intellektuelle udvikling, men der mangler et etnologisk begreb for dem som en gruppe med bestemte positioner og mulige forskelle.

⁴⁷ En teoretisk specifikation i relation til ideologi- og statsbegrebet ville være både interessant og lærerigt for at kunne tegne en mere præcis genealogi over de intellektuelle og deres positioner i forskellige lande. Jeg kunne tænke mig at et større forskningsprojekt end nærværende kunne sammenholde forandringerne i disse positioner i en kapitalistisk og en socialistisk stat, hvor man umiddelbart forestiller sig en fri og kritisk position i den første og en overvågende og dogmatisk position i den anden, men det er spørgsmålet om ikke positionen kulturarbejder eller ekspert sætter grundlæggende spørgsmålstegn ved sådan en forenklet opfattelse? Se f.eks. Michel Foucault: *Diskursens orden*, Spartacus Forlag A/S, Oslo 1999, p.18 om forfatterfunktionen.

progressive intellektuelle, og at være progressiv betød i første omgang, at man var kommet gennem krigen med en rendyrket antifascistisk ideologi. Kulturarbejderne i de tjekkoslovakiske ministerier skulle kunne genkende ideologierne og de passende kultursamarbejds partnere i de vestlige lande. Samtidig var kulturarbejderne ansvarlige for at revidere det bedste i den nationale kultur, og ikke mindst fremhæve dens slaviske elementer, og være på vagt overfor alle reaktionære tendenser, hvis mange skiftende ansigter det var absolut nødvendigt at holde et vågent øje med. Dermed fik de tjekkoslovakiske kulturarbejdere en *prekær position* på den ene side som Tjekkoslovakiets officielle kulturrepræsentanter udadtil og på den anden side som kontrollører af og garanter for etableringen af den nye slaviske kultur indadtil.

Forfatterne Seifert, Hora, Halas, Šalda, Hořejší og Nezval fra gruppen *Devětsil* i Adolf Hoffmeisters streg

For det andet blev kulturarbejderne betragtet som arbejdere på linie med andre arbejdere, der skulle bidrage til opbygningen af det nye socialiserende samfund. Kulturen skulle ud til folket, til masserne. Det må have været en vigtig ideologisk inspiration for kulturarbejderne, at være med til at bringe *sin* kunst ud til så mange som muligt, at give adgang til kunsten og

samtidig opfordre unge og arbejdere til selv at bidrage til og deltage i at udvikle *deres* og den nye tids kultur videre, ved at forestille sig kulturen som én fælles progressiv arbejderkultur.⁴⁸

At kulturarbejderne således på den ene side havde en særlig funktion som repræsentanter og garanter for kulturen, og på den anden side så sig som arbejdere i lighed med andre arbejdere i opbygningen af det socialistiske samfund, giver god grund til at reflektere videre over denne position, som vi skal gøre i det følgende. Deres ideologi kunne i denne forstand ikke alene knyttes til den europæiske antifascisme, som de genkendte blandt vennerne i vesten, men blev samtidig en ideologisk problematik for at bevare en særlig position som kulturelle repræsentanter for Tjekkoslovakiet, og det vil også sige, som garanter for og formidlere af den ideologi, de selv skulle repræsentere. Den ideologiske formidling gik i mange retninger, og derfor er det interessant at analysere kulturarbejderen fra ideologiens eget perspektiv, det vil sige ikke blot ved at følge ordrene om partilinen og udrensninger på deres vej fra chefidologerne i Moskva til de enkelte kommunistpartier, men samtidig som mulige selvoverskridende praksisser i positionen mellem krigsførende stater. Det er derfor opgaven i det følgende.

Kopecký konkluderede i sin allerede citerede vurdering af ministeriets arbejde fra 1946 med en interessant kobling mellem kulturarbejderens position og en i kommunistisk sammenhæng måske overraskende økonomisk kalkulation:

Til kulturattaché udpeger vi kulturarbejdere, kunstnere, som kender disse lande (...). Deres opgaver i udlandet vil blive meget vigtige. Denne sag bør løses således, at hver sektion, som i vores VI. afdeling har et enkelt land som område, skal have en større agenda for kulturattachéen, og det i samarbejde med I. og II. afdeling. Mine herrer, vi arrangerer med udenrigsministeriet at vores kulturattachéer i udlandet skal tilhøre de enkelte repræsentantskabers apparater, de skal

⁴⁸ Såvel fra produktionsmådernes perspektiv som fra et stats- og livsformsteoretisk perspektiv ville det være interessant at tænke videre over hvilken produktion kulturarbejderne faktisk bidrog med. Hvis det er muligt at specificere ideologiproduktion som et nødvendigt træk i anerkendelseskampen mellem moderne stater, giver det måske et grundlag for bedre at forstå den position, der som nævnt har været et tilbagevendende uafklaret problem både i marxistisk teori samt i erfaringerne med den virkeligt eksisterende socialisme, nemlig at en gruppe ideologer på én og samme tid skulle have deres egne interesser og stå for ophævelsen af de ideologiske forskelle. At tage hul på denne debat indebærer desuden, at man genovervejer om det er nødvendigt at udvikle en særlig produktionsmåde- og livsformsanalyse for såkaldt socialistiske samfund. Er det relevant at beskrive de statsocialistiske, eller nogen vil måske foretrække at kalde dem statskapitalistiske, samfund som bestående af en arbejderlivsform og en embedsmandslivsform? Eller bryder produktionsmådeanalysen netop sammen med kulturarbejdernes ideogiproduktion, når den som her bliver knyttet direkte til staternes anerkendelseskamp? Niels Jul Nielsen har peget på, hvordan lønarbejderlivsformen blev en væsentlig problematik i og med den kolde krig. Måske ville det være frugtbart at undersøge embedsmandslivsformen i samme lys. Niels Jul Nielsen: *Mellem storpolitik og værkstedsgulv. Den danske arbejder – før, under og efter Den kolde krig*, Museum Tusulanums Forlag 2004

placeres på et niveau som politiske arbejdere og således være underordnet udenrigsministeriet (...). Denne lille illustration af VI. afdelings store arbejde er beviset på den systematiske indsats for at eksportere det bedste vi har, og således ligestille vores skridt med hele den store kulturverden, med hvilken det med hensyn til det finansielle afgjort er en interessant erfaring, at vi endda med kulturen er i stand til at lave en eksportartikel, som efter disse begyndende investeringer senere vil kunne bringe os udenlandsk valuta.⁴⁹

Når gesandten Zdeněk Němeček således på fotografiet i *Land og Folk* fra oktober 1946 kunne sidde ved siden af Martin Andersen Nexø og diskutere litteratur og oplevelser fra det socialiserende Jugoslavien og Tjekkoslaviet, og i samme forbindelse til *Berlingske Tidende* kunne udbrede sig om handelsinteresser og ikke mindst valutapolitik, var det helt i overensstemmelse med den nye tjekkoslovakiske orientering. Og det var også helt karakteristisk, når *Land og Folk*, der var kendt og blev læst i forholdsvis brede kredse i Danmark ikke mindst på grund af sit seriøse kulturstof, på samme tid kunne interessere sig for Němeček som forfatter som for hans lands politiske udvikling. Hans ”symbolistiske” romaner og dertilhørende politiske utroværdighed gjorde dog, at han selv siden hen selv blev offer for den udrensning, der netop slog så hårdt ned i denne prekære position, og som vi skal høre mere om i anden del.

UNGDOMMEN, BEGEJSTRINGEN OG FREMSKRIDTET

Martin Andersen Nexø var måske den første anerkendte intellektuelle på besøg fra Skandinavien, som man bemærkede i pressen og i ministerierne, men der var mange andre og meget yngre. Den nyetablerede Danmarks Internationale Studenterkomité med Grethe Meyer i spidsen arrangerede som en af sine første aktiviteter en studenterudveksling mellem studerende fra København og Prag allerede i sommeren 1946. Man må formode, at turen var arrangeret i samarbejde med Det Internationale Studenterforbund, der blev grundlagt i Prag samme år, fordi Prag siden nazisternes hårdhændede nedslagtning af en studenterprotest mod okkupationen og den efterfølgende lukning af alle tjekkiske universiteter den 17. november 1939, var blevet symbol for de europæiske studenterbevægelser.⁵⁰ Organisationens sekretariat

⁴⁹ NA, f. Václav Kopecký, KSČ ÚV 100/45, sv. 5, a.j. 154

⁵⁰ 17. november blev allerede under krigen udnævnt til international studenterdag. Efter krigen blev dagen højtideligholdt flere steder i Europa, men især blandt tjekkoslovakiske emigranter. Efter 1948 blev den statslig helligdag og brugt i den kommunistiske propaganda, men i 1989 blev der igen slået hårdt ned på en anti-statslig studenterdemonstration, der kom til at indlede den såkaldte fløjlsrevolution. Siden 1990 har dagen været højtideligholdt som studenternes kampdag for kamp for frihed og demokrati og siden 2000 i Tjekkiet som kampdag for frihed og demokrati. Ladislav Holy: *The Little Czech and the Great Czech Nation. National identity and the post-communist social transformation*, Cambridge University Press 1996, p.146

havde en del udlændinge ansat, blandt dem mange senere offentligt kendte personer fra hele verden.⁵¹ Skoling i kommunistisk organisation har sat varige spor mange steder.

Jeg har talt med nogle af de danske deltagere i studenterudvekslingen. De gav god indsigt i, hvilket stærkt ideologisk indtryk denne første udlandsrejse, og første erfaring med kommunismen, gjorde på nogle meget unge mennesker. Tidligt på sommeren samledes omkring tredive studerende fra Københavns Universitet samt Kunstakademiets Arkitektskole på Vor Frue Plads foran en gammel bus. Robert Wunsch, der var tysk jøde, flygtet til Tjekkoslaviet i 1933, videre til Danmark i 1939 og siden med en båd under Jødeaktionen til Sverige, hvorfra han som student var vendt tilbage til København, skulle guide sine studiekammerater på turen til Prag. Han talte flydende tysk, tjekkisk og dansk. Bussen kørte over Fyn og Jylland og ned gennem det udbombede Tyskland, hvor udmarvede børn stod og tiggede langs vejene. Der var nogen diskussion i bussen om man skulle give tyskerne noget af sin medbragte mad, der var sultne børn, men de *var* jo tyskere. Ved Hannover overnattede de studerende i en amerikansk militærlejr, men inden de næste dag var kommet videre til Nürnberg var bremserne på bussen slidt helt ned. Chaufføren havde ikke megen forstand på det, så to amerikanske soldater prøvede at reparere bussen, men da de skulle passere Šumava-bjergene til Tjekkoslaviet, var det Wunsch, der reddede deres liv. Dea Trier Mørch, arkitektstuderende fortæller.

Vi var på vej ned gennem nogle skarpe hårnålesving, og det var kun håndbremsen, der virkede. Wunsch sprang ud af bussen midt i et hårnålesving, og løb ned til næste afsats. Her rykkede han et skilt, der stod i vejkanten, op, og smed det ind under bussen, så den endelig standsede.⁵²

Dea indrømmer, at det lyder helt utroligt, men det er ikke desto mindre, sådan hun husker det. I Prag blev de indlogeret på Rooseveltkollegiet, hvor de fleste af værelserne stod tomme for sommeren, fordi de studerende enten var på ferie eller frivilligt var blevet anvist arbejde som brigader. De studerende, der var tilbage på kollegiet var også meget begejstrede, de råbte ”Svenska Dagbladet”, fordi de troede det var en dansk titel, de havde læst på en af de udenlandske aviser, man kunne købe på Václav-pladsen.

⁵¹ Bartošek: *Zpráva o putování*, op.cit. p.103. Fra Danmark var den senere professor Bjarne Nørretranders ansat for en kort periode.

⁵² Dea Trier Mørch er tante og navnesøster til den senere så kendte nu afdøde forfatter, maler og grafiker, der gennem sin tante fik et livslangt venskab til en række kunstnere i Prag i kredsen omkring Karel Kramule. Samtale med Dea Trier Mørch, 28.2.2005

Københavnske studerende inden afrejse til Tjekkoslavakiet i sommeren 1946

Aage Dalgas Rasmussen, ligeledes arkitektstuderende, fortæller, at de danske studerende gik rundt med deres studenterhuer i Prag, og der var mange der troede, de var fra en eller anden katolsk orden.⁵³ Men de kom fint ud af det med de tjekkiske studerende, der tog dem med ud på landet og op i bjergene, hvor arkitekterne fik lejlighed til at tage masser af fotografier af folkekunst, folkedragter og landsbyernes trægotik. Men de kom også på eget ønske til industribyen Zlín, der var anlagt i 1930'erne som en gennemtænkt funktionalistisk mønsterby omkring skofabrikken *Bat'a*. Her blev de modtaget som en officiel international delegation med fornem middag og logi på byens fineste hotel, de fik endda pudset deres sko af arbejderne på fabrikken og fik også lejlighed til at møde en af planlæggerne bag genopbygningen af byen, som var blevet delvist bombet under krigen. Der blev sunget masser af folkesange, selvom de danske studerende ikke var meget værd uden en sangbog. Men det var forår og man forelskede sig både i det tjekkiske landskab og i hinanden.

Aage blev kærester med den slovakiske Auschwitz-overlever Viola Levowitz⁵⁴, Dea blev kærester med den tjekkiske kunstner Karel Kramule og den litteraturstuderende Ivan Malinovski blev bare så forelsket i Prag, at han søgte optag på Karls Universitet.

⁵³ Samtale med Aage Dalgas Rasmussen, 3.3.2005

⁵⁴ Viola er i Danmark kendt som forfatteren, oversætter og foredragsholderen Iboja Wandall-Holm, til fornavn har hun genoptaget sit slovakisk-ungarske pigenavn og efternavnet er fra hendes anden danske mand. Se iøvrigt

Danskerne var afslappede, fordomsfrie unge mennesker, som i Tjekkoslaviet, det eneste land i Mellemeuropa, som forblev demokratisk efter krigen, så et slags forbillede for en fredelig løsning på ideologiske konflikter (...). De fleste af dem følte sig hjemme i den løsslupne atmosfære af oprud og håb i et land, hvis styreform ikke var så forskellig fra deres egen. Når pragerne først fandt ud af, at de var danskere, gjorde det ikke så meget, at man måtte kommunikere på tysk, det sprog som endnu fremkaldte ubehagelige og smertefulde minder hos mange tjekkerne.⁵⁵

Dea Trier Mørch kan stadig, næsten tres år efter, huske sætningen: ”*Nejšem Němka, jsem Dánka*”, som man skulle sige inden man kunne begynde at snakke tysk, for at forvise tjekkerne om, at man ikke var fra dét land, men fra Danmark. Det var ikke blot i den kulturpolitiske propaganda, men også i den levede erfaring at forholdet til Tyskland, kunne binde de unge mennesker sammen. Men der er en ting mere, som det er værd at bemærke i forbindelse med ideologiens tiltrækning hos ungdommen. For at give indtryk af den skal vi igen en omvej ad Jugoslavien.

Samme sommer, 1946, arrangerede Dansk Ungdomssamvirke tur til Jugoslavien. Det kostede 500 kr., stod der i *Land og Folk*, men så skulle man også arbejde. Svend Stage, dengang nyudlært møbelsnedker og brandmand fra Civilforsvaret, fortæller.

I sommeren 46 sejler vi altså til Jugoslavien. Det er med toget fra København til Rotterdam, men der strander vi i otte dage, fordi skibet endnu ligger under havnestrejke i Antwerpen. I Rotterdam bliver vi indkvarteret hos havnepolitiet, danskerne er meget vellidt af hollænderne, hver dag får vi nogle sækker med kål og bøffer. Fra Rotterdam sejler vi af sted den 3. september med et jugoslavisk kulkib på 14.000 tons. Sejlturen tager i alt en måned, ned over Biscayen ind i Middelhavet ved Gibraltar, helt tæt forbi den nordafrikanske kyst. Vi kunne sgu næsten røre ved Afrika! Jeg når at lære lidt jugoslavisk glosse af matroserne. Da vi går ind på Sicilien, vil italienerne have cigaretter, men dem vil jugoslaverne i hvert fald ikke give dem.⁵⁶ Vi lander i den jugoslaviske havneby Šibenik lidt nord for Split. Herfra kører vi op i bjergene, hvor der på strækningen Brčko-Banovice skal bygges en jernbane til at transportere kul. Den skal være 93 km.⁵⁷

hendes tankevækkende – politisk og ideologisk skarpe – erindringer *Morbærtræet*, der udkom i 1991 og i en revideret udgave igen som *Farvel til århundredet. En fortælling om Europa*, Gyldendal 2000

⁵⁵ Iboja Wandall-Holm: *Farvel til århundredet*, op.cit, p. 263

⁵⁶ Igen var det fordi man ikke var meget for at give til fascisterne.

⁵⁷ Samtale med Svend Stage, 27.3.2005. Jeg minder igen om, at erfaringerne er tres år gamle, indtryk og fakta fra den første udenlandsrejse har sat sig utrolig godt fast.

Den internationale brigadelejr var ledet af jugoslaviske ungkommunister, som på en kongres samme år havde lovet, at de ville gå i spidsen for at bidrage til at den nye stat kunne udføre bosnisk stenkul fra de rige men utilgængelige bjergforekomster omkring Banovice til hovedstaden Sarajevo, de ville bygge ”Ungdommens jernbane”.⁵⁸ Første etape blev bygget sammen med en masse jugoslavere, nogle få tyskere⁵⁹, nogle piger fra Mexico, en håndfuld australiere, 24 danskere og så Svend. Selvom de ikke fik andet at æde end bønner og boede i simple og kolde bivuakker i bjergene, var Svend klar til at tage med igen året efter, hvor de var over hundrede danskere, inklusive en hel del børnehavelærerinder. Denne gang blev de modtaget efter en strabadserende og bureaukratisk togrejse gennem den britiske besættelseszone af Østrig med te og rom og et sigøjnerorkester i Ljubljana og så fik de et æble hver – ”at få et æble midt i maj måned i efterkrigstiden var fantastisk.” Og denne gang boede de i rigtige barakker ved siden af den svenske gruppe. Senere på sommeren 1947 kom det sidste hold brigader fra Danmark, endnu to jernbanevogne fulde, denne gang med studerende. Eigil Steffensen, slavistikstuderende, var med, han hjalp med at færdiggøre den sidste del af jernbanestrækningen inden vinterens komme. Både Svend og Eigil blev meget fascineret af de unge jugoslavers begejstring og entusiasme, selvom de ikke forstod meget af hinandens sprog, og ingen af dem havde fået nok. Svend rejste med sine kammerater hjem over Prag.

Tjekkerne var lige så højt oppe som danskerne⁶⁰, rationeringsmærkesystemet var bedre, flere ting var på kort, men det betød faktisk at det var nemmere at få ting, f.eks. chokolade. Vi gik hen til den kendte radiofabrik, *Tesla*, men der var ferie, så gik vi til fagforeningen og spurgte efter arbejde, og så blev vi kørt ud til et nybyggeri i Strašnice. Her skulle vi bygge sådan nogle toetagers rækkehuse i et nyt kvarter omkring gaderne *Solidarity* [solidaritetsens gade], *Brigádníku* [brigadernes gade] og *Dvouletky* [toårsplanens gade]. Vi boede lige ved byggepladsen i gode barakker, og vi fik god mad. Der var masser af sigøjnere med til arbejdet, især med til at køre tipvognene med overskudsjorden væk. Sigøjnerne sagde hele tiden: ”langsomt, langsomt”, så akkorden ikke blev sat op.

Der var en dygtig klejnsmed fra Aarhus, som Svend arbejdede sammen med, Gustav hed han, han var meget interesseret i hele udviklingen i Tjekkoslovakiet, og han kunne både tysk og engelsk, så han fulgte med i aviserne. Der havde været en slem tørke i sommeren 1947, og så

⁵⁸ Eigil Steffensen: *En enkelt til Rungsted*, Vindrose, 1993, p.143

⁵⁹ „Det var ikke noget problem, at der var tyskere med, det var jo tyskere, der helst ikke ville hjem, og så kaldte de sig for øvrigt slet ikke tyskere, men fra de landsdele, de kom fra, de var sachser, bayere osv.”, forklarer Svend Stage.

⁶⁰ Der menes formodentlig lige så langt fremme i udviklingen efter krigen, men samtidig ligger deri også Svends vurdering af tjekkerne som ”muntre og venlige” i modsætning til tyskerne, der var ”et helt andet folk, det kunne man mærke, så snart man kom over grænsen”.

havde de tjekkoslovakiske kommunister besluttet, at de 300 millionærer i landet skulle betale en ekstra skat til fordel for de fattige, det diskuterede de unge mennesker meget.

Der var tre australiere. Og så var der Skrige-Ole, Pinnochio og Uffe Howitz, ham der havde bombet Langebro under krigen, men han var skadet af det der, så han kunne ikke rigtig tage fat. Og Gert Petersen var også med på byggepladsen, han fik arrangeret nogle tysktimer for os. Det var gode arbejdsforhold, der hvor danskerne boede, der var brusere og alting, som ikke var almindeligt på danske byggepladser. Og vi fik en udmærket løn, ca. 22 Kčs pr. kvadratmeter støbeform, vi lavede.

Svends historie peger for det første på, hvordan en ikke ubetydelig del af ungdommen lod sig rive med af den ideologiske begejstring ikke bare for fotografier, floskler og folkedans, men også for at bidrage aktivt til at bygge noget nyt. At bygge noget nyttigt sammen med andre unge fra hele verden gjorde, som Svend siger, at de kom til at kende hinanden rigtig godt, og at de genkendte sig selv som den ungdom, fremtiden skulle tilhøre. For det andet peger Svends historie, arbejderens historie, på, at det bestemt ikke var ligegyldigt under hvilke arbejds- og lønforhold man deltog. Nok var der begejstring, men der skulle også tjenes penge eller i hvert fald høstes gode erfaringer og oplevelser.

”Med ære fuldfører vi vores opgaver på ungdommens byggepladser!”

”Bliv også du en af os!”

Vanskeligere er det at begribe denne side af ideologien på det institutionelle og ministerielle niveau, fordi beskyldningen for manipulation eller propaganda hele tiden gjorde det genkendelige mistænkeligt. Blev de unge ført bag lyset?

Senere på sommeren 1947, kom Svends kæreste fra Danmark til Prag, for at deltage i den første internationale ungdomsfestival. I juli og august deltog mere end 75 tusinde unge fra hele verden i festivalen. Det var en kæmpe begivenhed, som blev udnyttet til fulde af Informationsministeriet og diverse andre propaganda- og kulturinstitutioner, ikke mindst i et forsøg på at forny den vestlige offentligheds tillid. Minister Kopecký udtalte i et upubliceret interview, ”til dette formål er Tjekkoslaviet passende, hvor den Nationale Front regerer, hvor Beneš er præsident, hvor demokratiet stadig råder, endda ifølge de værste sovjet-fjender, og hvor jerntæppet, ifølge dem, endnu har ikke sænket sig.”⁶¹ Ifølge *Rudé právo*, KSC’s centralorgan, var idéen til en international ungdomsfestival først blevet undfanget i Danmark, men den danske regering havde givet afslag og idéen var derefter gået videre til Tjekkoslaviet efter ”énstemmig vedtagelse” på Demokratisk Ungdoms Verdensforbunds (DUV) eksekutivmøder i København og Moskva.⁶² Der skulle ifølge samme kilde deltage mere end 2000 danskere fra 32 forskellige organisationer, eller måske var det kun 900 fra Danmark, 600 fra Norge og 250 fra Sverige.⁶³ Af et internt notat fra DKU fremgår det, at mens der på eksekutivmødet i København i januar 1947 rigtignok havde været bred opbakning om DUV, om at ungdommen ville freden, og at Pragfestivalen ville give dem noget praktisk, som ungdommen kunne forstå, så førte de politiske uenigheder siden til splittelse i DUV. Dilemmaet var, at de politiske ungdomsorganisationer i f.eks. Danmark fra KU og VU over Radikal Ungdom til DSU og DKU gerne ville være med til praktisk samarbejde, men at de ikke ville lade sig ”slæbe med til storpolitisk virksomhed, der igennem sin ensidighed kunne skade forståelsen mellem alverdens unge og uddybe blokdannelser.”⁶⁴

I Informationsministeriets eget blad, *Československo*, der i begyndelsen kun udkom på tjekkisk, men alligevel blev sendt rundt til alle repræsentantskaber og andre interesserede i den store verden, var den danske studerende P. M. Quist citeret for følgende brev til lederen af sommerlejren:

⁶¹ Noirant: ”Počátek nedorozumění...”, op.cit., p.559

⁶² *Rudé právo* 12.7.1947.

⁶³ *Rudé právo* 14.5.1947, sammesteds 31.5.1947 var tallene noget mindre.

⁶⁴ Ordene er Per Hækkerups, daværende formand for DSU, men spejler egentlig meget godt dilemmaet fra begge sider. DUV var domineret af kommunistiske ungdomsorganisationer, men de skandinaviske såvel som britiske ikke-kommunister mente det var deres pligt at blive i DUV, og ”indenfra prøve at forandre dets politik og arbejde til at blive mere bredt og favnende.” Hvilket for så vidt også var kommunisternes politik, da betød bredde bare noget andet. Og sådan kunne beskyldninger for blokdannelse blive vendt mod hinanden, alt imens blokkene netop således langsomt men sikkert bag om ryggen på dem blev en uomgængelig realitet. ABA, DKU’s arkiv, arkivnr. 680, kasse 152

Du kan være sikker på, at vi aldrig vil glemme Tjekkoslaviet. Vi taler ofte om det, så ofte, at dem som ikke var med skælder os ud og bebrejder os for partiskhed. Robert Wunsch (leder [for anden gang] af de danske studerende i sommerferien), som nu igen er her, vil om 14 dage organisere et møde for os 'tjekkere'. Os, som var så heldige at bo i Mariánské Lázně, skåler for Tjekkoslaviet, for Mariánské Lázně og for dit helbred.

Redaktøren havde, så man ikke skulle være i tvivl om meningen, tilføjet:

Ja, kollega Quist fra København skåler med sine kollegaer, som var i Tjekkoslaviet i år og sikkert også med dem, som ikke var. De skåler sammen og vil erindre og berette for de andre. De vil fortælle dem, at der ikke er grund til at være bange for at rejse til Tjekkoslaviet, at *NKVD* ikke lurder der, at man der i øvrigt mødes med russere, men at det var russiske studerende, der ligesom dem kom til sommerlejren på vores invitation, for at lære Tjekkoslaviet at kende. De vil fortælle dem, at vores nationaliserede industri hjælper med et hurtigere tempo til at forstærke de økonomiske forhold i Tjekkoslaviet, og at der er ytrings- og pressefrihed, at tjekkoslovakiske borgere lever frit og tilfreds. – De vil rive jerntæppet over Tjekkoslaviet ned.⁶⁵

Det er næppe sikkert, at det lige var det, den danske studerende fortalte sine kammerater hjemme i København om Tjekkoslaviet, til propagandaens formål blev vendingerne her formuleret som et direkte svar på modpropagandaen. Men på den anden side er det vanskeligt at betvivle, at de første somre efter befrielsen, hvor man fik mulighed for at rejse uden for Danmarks grænser, og den første praktiske berøring med noget, der mindede om kommunisme, ligesom for forelskede Dea, Aage og Ivan året forinden, var en enorm oplevelse for mange. Det kan ikke affejes alene som ren propaganda eller for den sags skyld falsk bevidsthed. Idéen var klar nok. Hvis man kunne sejre over fascismen, hvorfor skulle man så ikke kunne opbygge et nyt Europa med jernbaner og gode boliger baseret på ungdommens kræfter, begejstring og forelskelse.⁶⁶

Sejren over fascismen var potentielt også en begyndende sejr over kapitalismen – fascismen blev betragtet som kapitalismens højeste stadium. Kapitalismen førte uundgåeligt til nye krig, men ungdommen ville freden. Man ville bygge en bedre morgendag. ”I morgen skal der danses overalt”, hed en af de farvefilm, der blev vist utallige gange på ungdomsfestivalen.

⁶⁵ *Československo*, ročník II, říjen 1946 – srpen 1947, redigovala Marie Majerová, Vydavatel ministerstvo informací v Praze 1947, p.290

⁶⁶ Det er denne stalinisme, der som Althusser har påpeget, afviger fra marxismen-leninismens vigtigste grundbegreber: ophævelse af modsætningerne (klassekampen), teknologiske midler til at opløse modsætningerne (teknologideterminisme) og desuden et ophøjet menneskesyn med ungdommen som symbolet på det nye socialistiske menneske (humanisme). Vi skal vende tilbage til Althusseres stalinismeanalyse i tredje del.

Denne progressive – i ordets oprindelige betydning fremadskridende – idé var så stærk, at det i dag kan være vanskeligt at forstå til fulde.

Unge kommunister på rejse i godstog mellem Tjekkoslaviet og Danmark i 1946

For dem som valgte at blive i det nye Tjekkoslaviet meldte hverdagslige bekymringer sig dog kort efter sommerlejrenes lukning og under vinterens komme. Aage blev gift med Viola, der var ansat i Centralkomitéens presseafdeling, og i sommeren 1948 flyttede de igen sammen til Prag. Aage, der var blevet færdiguddannet arkitekt fra København, fik via Violas kontakter et job på *Stavebnictví typiční ústav*, et nyt kontor under Boligministeriet, der skulle typificere og projekttere byggeplaner. Den anerkendte danske arkitekt og kommunist Edvard Heiberg, som Aage kendte fra sin studietid, havde året forinden været på besøg på kontoret og forelæse om skandinavisk byggeskik, så de var interesseret i Aages evner. Han fik efter sin hjemrejse i 1954 at vide, at der var blevet opført omkring 300 enfamilieshuse efter hans tegninger forskellige steder i Tjekkoslaviet, men han vidste allerede dengang udmærket, at det mest var parti- og fagforeningsfolk, der kunne skaffe materialer og arbejdskraft til at gennemføre den slags.⁶⁷

Selv boede de på et lille værelse på et kollegium i centrum af Prag, et af de timehoteller for prostituerede, der var blevet nationaliseret og lavet om til at huse studerende, mens Viola færdiggjorde sine studier i Politisk videnskab. Efter de havde fået en datter fik de lov at flytte

⁶⁷ Aages projekt blev udgivet sammen med en række andre forslag til enfamilieshuse i brochuren ”Til hjælp for den individuelle bygherre” (*Na pomoc individualnimu stavebniku*) af fagforeningen *ROH-ÚRO* i 1954.

til kollegiets største værelse, billedet af Stalin på væggen over sengen flyttede med.⁶⁸ De så en del til de andre skandinavere i Tjekkoslaviet. Der var et dansk par, der boede i Zlín af helbredsmæssige grunde, og arbejdede på skofabrikken.⁶⁹ Og så var der Adrian Bentzon, Bjarne Nørretranders, Eigil Steffensen og en del andre, der studerede på universitetet. Eigil begyndte at skrive hjem til *Land og Folk* og arbejdede samtidig på den tjekkoslovakiske radio, hvor han indtalt kortbølgeudsendelserne til Danmark, der varede et lille kvarter hver tredje dag. Hans norske ven Rolf Bækkelund og en række svenske kollegaer, som de også så en del til, tog sig af udsendelserne på de andre dage. På spørgsmålet hvad de levede af, bliver Eigil i tvivl.

Honorarerne fra *Land og Folk* var småpenge, og det var velset, hvis man gav sit honorar for en kronik direkte til partikassen. Lidt penge må jeg jo også have fået fra radioen, men jeg levede billigt på kollegiet, og vi klarede os, også mens min kone kom ned og var sammen med mig i Prag. Vi spiste vel *knedliky* [knödel], brød og andet enkelt.⁷⁰

Aages forældre sendte af og til en pakke med mad ned. De troede ikke man kunne få noget, men Aage savnede ikke noget. Mad var rimelig billigt, og for tjekkerne var det meget vigtigt, at huslejen var lav, tilføjer han. Men da han så alligevel skulle modtage en pakke fra forældrene, ville tolderne at han skulle betale, men det ville han ikke. På den anden side ville de heller ikke sende den tilbage til Danmark, det ville være for pinligt for Tjekkoslaviet. Så til sidst fik han pakken uden toldafgift.

Eigil og flere af de andre var af de små opgaver, de kunne få for det tjekkoslovakiske parti- og statsapparat – mere end de var afhængige af bekymrede forældre. De blev som kulturarbejdere, oversættere og lignende som meget unge knyttet til positioner med kulturpolitisk propaganda, eller om man vil, ideologisk arbejde. Når der kom ældre skandinavere på besøg, hvad enten det var partifolk eller delegationsrejser, mødtes de også med de unge. Både Eigil og Aage husker, at Aksel Larsen, DKP's formand, efter at have været til møder hele dagen hverken gad være sammen med tjekkoslovakkerne eller sidde alene på sit hotelværelse, så ville han hellere være sammen med dem. ”Når han var privat, var

⁶⁸ Set i Aages fotoalbum, 3.3.2005

⁶⁹ Samtale med Aage Dalgas Rasmussen, 3.3.2005. Parret havde ved ankomsten til Tjekkoslaviet i 1948 en anbefaling med både fra DKP's lokalafdeling i Tårnby og fra Aksel Larsen for at blive ansat på skofabrikken. Et par år senere forhørte KSC's internationale afdeling sig om deres opholdssted. Efter et par kadreudtalelser – hvis baggrund vi snart skal høre mere om – fra lokalafdelinger på fabrikker og miner forskellige steder i Tjekkoslaviet, hvor manden havde taget arbejde, blev det opklaret, at de havde været gode arbejdere, om end ikke politisk aktive, og de fik derfor frit lejde til at rejse hjem til Danmark, hvor konen skulle opereres. *NA, MO ÚV KSC, Dánsko, f. 100/3, sv. 34, a.j. 141-142*

⁷⁰ Samtale med Eigil Steffensen, 26.3.2005.

han rigtig hyggelig,” og sammen kunne de le ad nogle af planøkonomiens små absurditeter, som f.eks. når de på papirfabrikken, der havde været mål for et delegationsbesøg, havde svaret at de lavede toiletpapiret ekstra kraftigt, fordi planens mål blev gjort op i vægt. Men her foregriber vi igen nogle af de små forskelle, som senere skulle vise sig som mere åbenlyse brydninger.

Et sidste sigende eksempel fra det unge kommunistiske miljø i Prag skal afrunde dette afsnit. Dea Trier Mørch rejste ligeledes flere gange tilbage til Prag for at mødes med sin kæreste Karel Kramule.⁷¹ I slutningen af marts 1947 skrev Karel dog til hende i en nøgtern og realistisk tone – på tjekkisk! –, at forholdet nok var nødt til at komme til en ende, han var begyndt at bygge hus, og måske var der også en kone og en karriere i sigte. Ivan Malinovski, der var blevet i Prag, havde måske fattet, at det var begyndelsen på enden også på Deas flirt med kommunismen, han tilføjede i brevet til sin danske veninde:

Du skulle have været her forleden morgen, da isen brød op paa Vltava, det var et pragtfuldt syn! Foraaret er kommet til Praha og man aander lidt op efter en slem vinter. Foraaret er kommet, og jeg har ikke lært eet ord tjekkisk! Jeg gider ikke rigtig gaa paa universitetet. Har heller ikke saa megen tid; en masse besværligheder. Aa kære, du kender ikke tilbunds byrokratiet i den tredje republik! For at blive indskrevet paa universitetet maa man besvare en 7-8-9 skemaer. Fx.: Har De levet (hvs. lever De) sammen med en ungarer(inde) eller tysker? – Har De under krigen været medlem af SS? eller haft samkvem med ungarere (ungareriinder) eller tyskere? etc., etc. Det er saa trættende i længden. Der er saa meget der irriterer. Udviklingen er ikke over hele linjen gaaet saadan som man sidste sommer troede den vilde gaa. Men det tror du vel næppe før du ser det selv. Og selv da, vil det nok ta dig et par maaneder, saadan som tilfældet er med mig og andre. (Tro nu endelig ikke, det kun er spørgeskemaer, der ophidser mig!) – Naa tilgiv mig denne passion! Jeg haaber oprigtigt at møde dig endnu engang i dette liv og udveksle erfaringer (m.h.t. min sidste, se næste side!).

På næste side havde den unge passionerede digter *in spe* afskrevet et citat fra Nietzsches *Also Sprach Zarathustra*, som jeg også tillader mig at citere, fordi det til fulde illustrerer den begyndende skuffelse og den ungdommelige idealismes grænser, som dem der valgte at blive længere i Prag måske kunne få på fornemmelsen:

⁷¹ Karel Kramule fortsatte sin karriere både indenfor partiet og med sin kunst, han blev en anerkendt skulptør og arbejdede i 1950'erne som kulturattaché i udenrigstjenesten med udstationering i Teheran, hvorefter han vendte tilbage til Prag, hvor han underviste og udstillede.

Ved at fuldbyrde sig selv opfylder man sit ansvar overfor verden. Dén, der i al stilhed prøver at menneskelig-gøre sig selv er langt mere værd (ogsaa socialt set) end de tusinder af utvivlsomme idealister, der prøver at menneskelig-gøre andre og betragter sig selv som en slags undtagelse.⁷²

Den figur er det værd at holde fast i både, når vi i anden del skal se nærmere på forskellene indenfor den kommunistiske ideologi og også i tredje del, hvor vi igen skal tage de perspektiver op, der i dag dominerer vores forståelse af kommunismen som en énsidig ideologi. Men først skal vi se lidt nærmere på nogle af de konkrete politiske forbindelser mellem KSĈ og de skandinaviske broderpartier.

FOLKENES DEMOKRATI

Den internationale afdeling under KSĈ's Centralkomité blev efter krigen ledet af den sudetertyske Bedřich Geminder, eller bare Fritz som han blev kaldt i korrespondancen med lederne af broderpartierne fra hele verden. En af afdelingens første opgaver blev at genetablere kontakten med de tjekkoslovakiske kommunister, som under illegaliteten var flygtet til alle hjørner af Europa. I Göteborg var der også en lille tysktalende tjekkoslovakisk partigruppe, som kort efter befrielsen forsøgte at komme i kontakt med Prag. Walter Taub og hans kone var en del af denne gruppe, der under krigen havde arbejdet på tekstilfabrikker i Göteborg og holdt jævnlige politiske møder, sprogkurser og kontakt med både det svenske og det tjekkoslovakiske parti. Tidspunktet for deres tilbagevenden blev først godkendt af partiets grå eminence, lederen af kadreafdelingen Bruno Köhler, i slutningen af 1945.⁷³ Det var, som Kopecký havde nævnt, vigtigt at bruge deres kontakt med de lokale partiorganisationer til senere udbygning af samarbejde. Det ser dog ikke ud til, at denne strategi bar megen frugt i de skandinaviske lande. Flere af partiernes topledere kendte til gengæld hinanden fra Moskva. Aksel Larsen og Johannes Hansen havde gået på Lenin-skolen i Moskva sammen med bl.a. den tjekkoslovakiske partiformand Klement Gottwald og Fritz Geminder i slutningen af 1920'erne, og Václav Kopecký havde været en del af Kominterns apparat for relationer til udlandet i en længere periode i mellemkrigstiden. Så kontakten mellem broderpartierne var, som vi skal få at se, for det første kammeratlig men altid også praktisk og årvågen.

Mest af alt fungerede den internationale afdeling som en telegramcentral mellem partiledelserne, der overbragte indbydelser til parti- og andre kongresser, meddelelser om ankomsttidspunkter, hotel- og flyreservationer, lykønskninger til kommunistiske

⁷² Privat brev fra Karel Kramule og Ivan Malinovski til Dea Trier Mørch, 25.3.1947, som jeg har fået foræret af modtageren.

⁷³ NA, MO ÚV KSĈ, Švédsko, f. 100/3, sv. 199, a.j. 690-693

kulturpersonligheders eller partiformænds fødselsdage, forskellige løsninger på de skandinaviske partiers valuta- og visaproblemer i forbindelse med rejser⁷⁴, såkaldte kadreudtalelser o. lign. De skandinaviske kommunistpartier havde ingen særlig adgang til informationer om den politiske udvikling i Tjekkoslaviet og KSC's strategier for magtovertagelse. Den måtte de – ligesom alle andre – få ved at følge med i pressen og lytte til indtryk fra de kongresdelegerede.⁷⁵

Johannes Hansen, medlem af DKP's Centralkomité, var med den skandinaviske delegation på KSC's 8. kongres i slutningen af marts 1946 sammen med den svenske chefredaktør for *Ny Dag*, Fridtjof Lager. Efter hjemkomsten affærdigede han en rapport både til DKP's Centralkomité og fik udgivet sine indtryk fra *Tjekkosloviets nye Demokrati* i forlaget Tidens fjerde pjece om *Verdenspolitik*.⁷⁶ De to tekster er stort set identiske, ja, ofte bruger Johannes Hansen de samme sætninger til forklaring af situationen overfor partiet og i den lille propagandapjece. Som det er blevet klart efter åbningen af de arkiverne, var der i den kommunistiske bevægelse ikke tale om nogen dobbelt bogføring – en ideologisk-propagandistisk og en strategisk. Kommunisterne mente faktisk hvad de sagde og hvad de skrev.⁷⁷ Så lad os kigge lidt nærmere på Hansens indtryk, der meget godt illustrerer den politiske situation i Tjekkoslaviet, kommunisternes position heri samt hvad de skandinaviske kommunister kunne kende igen, og hvad de ikke kunne.

... det tjekkoslovakiske Folk [er] godt på Vej til at skabe virkelig gode og demokratiske Tilstande i Republikken. Der er ingen Tvivl om, at vort tjekkoslovakiske Broderparti ved Valget 26. Maj vil blive Landets største Parti. Man har al Grund til at tro, at vort Broderparti i Forbindelse med Socialdemokratiet vil faa langt over Halvdelen af de afgivne Stemmer. Som det fremgaar af

⁷⁴ Materialet jeg har gennemgået afslører ikke meget nyt om den kontroversielle partistøtte. Det drejer sig oftest om, at skandinaverne pga. af valutarestriktioner ikke havde mulighed for at veksle hjemmefra, og derfor havde hvert parti tilsyneladende en konto i Nationalbanken i Prag. Om de nogensinde tilbagebetalte deres ”gæld” på denne konto vides ikke. For en udførlig fremstilling om partistøtten, se Morten Thing (red.): *Guldet fra Moskva. Finanseringen af de nordiske kommunistpartier 1917-1990*, Forum 2001. Som et lille supplement hertil, kan jeg for god ordens skyld for det danske partis vedkommende tilføje, at DKU i maj 1954 fik overbragt 9.000 US \$ fra det tjekkoslovakiske ungdomsforbund, *AMZV, Teritoriální odbor – Tajné 1945-54, Dánsko*. Samt at DKP i forbindelse med valgkampen i maj 1957 fik en offset-maskine fra Škoda-fabrikken på meget fordelagtige vilkår, og så naturligvis at de uden betaling fik de små genstande af folkekunst og håndarbejde, der blev solgt ved indsamlingerne for *Land og Folk, NA, MO ÚV KSC, Dánsko, f. 100/3, sv. 34, a.j. 141-142*.

⁷⁵ Bent Jensen og Michael Kjeldsen overvejer, hvordan DKP's partiledelse fulgte udviklingen i Tjekkoslaviet. Se deres bidrag om DKP's overgangsprogram og forestillinger om magtovertagelse i Henrik Detlefsen og Henrik Lundbak (red.): *Fra mellemkrigstid til efterkrigstid, Festskrift til Hans Kirchhoff og Henrik S. Nissen på 65-årsdagen*, Museum Tusulanums Forlag, København 1998

⁷⁶ ABA, DKP's arkiv, arkivnr. 921, kasse 397 og Johannes Hansen: *Tjekkosloviets nye Demokrati, Verdenspolitik 4*, Tiden, København 1946.

⁷⁷ Se Mark Kramer: ”Ideology and the Cold War”, op.cit. samt Nigel Gould-Davis: ”Rethinking the Role of Ideology in International Politics During the Cold War”, In: *Journal of Cold War Studies*, 1.1, 1999, p.90-109, der citerer Vojtech Mastny for udtrykket „ingen dobbelt bogføring.“

Materialet, er der etableret Samarbejde mellem vort Broderparti, Socialdemokratiet og Benes Partiet, og Socialdemokratiet vil utvivlsomt efter Valget i høj Grad være vort Broderparti følgagtig i Gennemførelsen af den brede folkelige Politik, som saa heldigt er paabegyndt.⁷⁸

Man bemærker, at der i kommunisternes diskussioner på denne tid ikke var megen tale om kommunisme, socialisme eller revolution, men at det afgørende derimod snarere var ord som folk, nation, enhed og demokrati. På kongressen umiddelbart før det første valg efter krigen, der egentlig blot ville blive en styrkeprøve mellem de fire tjekkiske og to slovakiske partier der allerede dannede den Nationale Front, kunne kommunisternes formand Klement Gottwald, stort set gentage Košice-programmets grundlag.⁷⁹ For det første var det afgørende sejren over fascisterne og deres håndlangere. Kommunisterne havde haft held til, at overbevise de fleste om, at Münchenaftalen var et udtryk for de vestlige landes reaktionære tendenser og kongressens slogan var ment i den allerbredeste forstand: Til kamp mod reaktionen! Dernæst drejede det sig som nævnt om Sovjetunionens altafgørende rolle i sejren over Tyskland, og dermed Tjekkoslavakiets nødvendige nye orientering mod den slaviske kultur. For det tredje anså kommunisterne sig selv som de sande ledere af modstandskampen og dermed som de rette patrioter under hvis ledelse, det ville være naturligt at samle nationen.

”Glem ikke maj 1945”

På alle punkter, på nær at ingen skandinavere selvfølgelig kunne regne sig selv blandt de slaviske folk, ville de skandinaviske kommunister kunne genkende dette politiske grundlag efter krigen. Også i Skandinavien blev enheden i arbejderklassen både fra oven – politisk

⁷⁸ ABA, DKP's arkiv, arkivnr. 921, kasse 397, korrespondence Tjekkoslavakiet.

⁷⁹ Partier der havde samarbejdet med okkuperterne under krigen var ikke tilladt, således var det tidligere indflydelsesrige Agrarparti ikke opstillet ved valget. På denne baggrund er det blevet diskuteret om det virkelig var et frit og demokratisk valg. Jiří Pernes: *Dějiny Československo očima Dikobrazu 1945-1990*, Barrister & Principal – Studio 2003

samarbejde med socialdemokraterne – og fra neden – enhed på arbejdspladser og i fagforeninger – betragtet som den allervigtigste opgave. I Skandinavien var kommunisternes enhedsforhandlinger med socialdemokraterne som bekendt dog allerede brudt sammen. Men på det internationale niveau var blokkene endnu ikke trukket op.

En måned efter *KSČ*'s kongres blev repræsentanter for de nordiske fagforbund inviteret til den første nationale kongres for det tjekkoslovakiske fagforbund *ROH-ÚRO*.⁸⁰ De havde deltaget årligt i den slags kongresser før krigen, og det var også planen, at Einar Nielsen, næstformand i de danske Samvirkende Fagforbund skulle til Prag sammen med en juridisk repræsentant fra Arbeidernes Faglige Landsorganisation i Norge, men forhandlingsperioden i Danmark var trukket ud, og der blev hverken tid eller penge til at mødes på tværs af parti- og nationale skel det år. Formanden for De Samvirkende Fagforbund Eiler Jensen bad dog den tjekkoslovakiske gesandt Němeček om at undersøge transportmulighederne alligevel. Og de oplysninger blev nyttige allerede det følgende år, hvor der forelå en ny invitation fra Antonín Zápotocký og Evžen Erban, nemlig til det andet repræsentantskabsmøde i *World Federation of Trade Unions*, der skulle afholdes i Prag og omegn. Denne gang tog Eiler Jensen selv af sted og han fik følgeskab af den unge cand.polit. Jens Otto Krag, som dækkede sine egne rejseomkostninger blot for at få lov at være med ved disse internationalt vigtige møder, der en tid endnu blev opfattet som fredelige og demokratiske.⁸¹

Imellem møderne med både vestlige diplomater og tjekkoslovakiske politikere fik også de socialdemokratiske delegerede mulighed for fabriksbesøg og kurophold. Men det gik som med DUV og blokdelingen skar i 1949 som bekendt også igennem denne organisation sikkert bag om ryggen på mange af de socialdemokrater, der i foråret 1947, endnu før Marshallplanen var blevet accepteret i Skandinavien og afvist i Tjckkoslovakiet, sandsynligvis næppe lod sig fascinere mindre af det nationale og socialistiske eksempel på genopbygning i Tjckkoslovakiet end deres hjemlige kommunistiske rivaler.⁸²

⁸⁰ *ROH-ÚRO* var blevet samlet til et nationalt fagforbund efter krigen med den kommunistiske forfatter Zápotocký som formand, der efter Gottwalds død blev præsident, og socialdemokraten Erban som generalsekretær.

⁸¹ ABA, LO's arkiv, kasse 1371

⁸² I koldkrigsudredningen anskues de internationale organisationer alene i lyset af den skærpede konflikt, *Danmark under den kolde krig*, op.cit. bind 1, p.372f. Fra midten af 1950erne var de styret og støttet helt og holdent fra Moskva, men det er vigtigt at forstå, hvordan disse organisationer, for øvrigt på linie med organisationerne omkring flygtninge- og menneskerettighedskonventionerne, i udgangspunktet blev etableret og forstået som fredelige, demokratiske og netop antifascistiske. Den kolde krig skar imidlertid igennem dem alle, ofte til stor forundring for de involverede, der havde haft helt andre mål for øje end en ny krig. Det er dog klart at fra 1949 var de nordiske fagforbund helt på den ikke-kommunistiske side, og blev dermed en vigtig brik i den

Men styrkeforholdet var anderledes i Skandinavien end i Tjekkoslaviet. I den sammenhæng bemærkede Johannes Hansen især to særlige træk ved det tjekkoslovakiske broderparti. For det første havde de en opbakning og et medlemstal, der langt oversteg de vildeste drømme hos en skandinavisk kommunist. Inden kongressen kunne det meddeles, at partiet i en intens kampagne nu havde hvervet mere end én million tjekkoslovakiske borgere med en rød partibog, og det alene i de tjekkiske lande. Og ved valget i slutningen af maj fik KSCĚ lidt over 40 % af stemmerne i de tjekkiske lande og omkring 30 % i de slovakiske. Valgkampen vandt de dels på baggrund af forslagene til en toårsplan, der var baseret på den i efterkrigstiden vidt udbredte blandingsøkonomi som et middel til hurtig genopbygning, og dels på grund af deres evne til ved hjælp af det brede propagandistiske apparat at overbevise om nødvendigheden af en ny orientering af den tjekkoslovakiske kultur samt en genfortolkning af betydningen af nationens historie.⁸³ Og det kom netop til udtryk i det andet, som Johannes Hansen bemærkede i, nemlig at den nye folkedemokratiske statsadministration hvilede på de såkaldte nationalkomitéer. I den kommunistiske udlægning repræsenterede disse direkte befolkningen, og havde gjort det længe. Sådanne komitéer spillede allerede en rolle i den første nationale befrielseskamp mod Habsburgermonarkiet og dermed ved dannelsen af den tjekkoslovakiske republik i 1918. Under besættelsen dannede de tjekkiske og slovakiske folk igen sådanne udvalg og på opfordring af kommunisterne kunne man derfra organisere modstandskampen. Og det var igen kommunisterne, der på baggrund af denne historiefortolkning foreslog, at nationalkomitéerne ikke skulle afskaffes efter befrielsen, men at de skulle være organer for staten og den offentlige forvaltning i det nye demokrati.⁸⁴

I Johannes Hansens øjne var de to træk et bevis for, at det nye demokrati i Tjekkoslaviet var et sandt om end særligt folkedemokrati. Kort efter valgsejren argumenterede de tjekkoslovakiske partiledere, cheffideologer og intellektuelle nemlig for, at de var slået ind på en særlig ”tjekkoslovakisk vej til socialismen”. Hvad der nærmere lå heri, har været diskuteret lige siden. Stalin selv havde i en samtale med det britiske parti *Labour* i forbindelse med enhedsforhandlinger i sommeren 1946 billiget idéen om, at forskellige veje kunne lede til

ideologiske kamp mellem de to blokke, bl.a. i det nye *International Confederation of Free Trade Unions*, hvorfra de ikke var sene til at kritisere Tjekkoslaviet for de første politiske processer. Nielsen: *Mellem storpolitik og værkstedsgulv*, op.cit. p. 82ff samt ABA, LO's arkiv, kasse 1371.

⁸³ De fleste nyere studier, der har øje for at kommunisterne faktisk havde stor opbakning i den tjekkoslovakiske befolkning har peget på betydningen af det kulturelle hegemoni, dvs. evnen til at genfortolke Tjekkoslaviets nationale historie og samtidig kontrollen over, hvordan og hvilken kultur, der skulle ”demokratiseres”. Se studierne af Abrams, Bauer, Blaive og Kusák.

⁸⁴ I februar 1948 blev den samme idé om nationalkomitéer gendannet som aktionskomitéer, der kom til at stå for en omfattende udrensning af ”reaktionære elementer” alle steder i parti- og statsapparater, i kulturlivet, skoler o.lign. Mere herom i næste del.

socialismen.⁸⁵ Og lige siden har dét medført to omfattende diskussioner – og det ikke bare i marxistiske kredse og i kommunistiske lande – som jeg her kun skal nævne for at antyde omfanget af den ideologiske betydning, som erfaringerne i bl.a. Tjekkoslovakiet i de år fik. Dels er der den tilbagevendende diskussion om den særlige vej til socialismen var et taktisk kneb fra Stalins side til at vinde kontrollen over Østeuropa, og endvidere om de demokratiske, folkelige og nationale argumenter kunne have ført til kommunistisk dominans også i vesteuropæiske lande.⁸⁶ Og dels åbnede det for spørgsmålet om den særlige vej til socialismen betød, at der også ville kunne eksistere andre former for socialisme end den sovjetiske model, der hidtil havde været prøvestenen.

For formålet her er det væsentlige, at mens de tjekkoslovakiske kommunister faktisk fik praktisk erfaring med en virkeligt eksisterende stalinisme, uanset om den var, som de havde forestillet sig eller ej, så fik deres skandinaviske kammerater kun at mærke efterdønningerne af disse erfaringer. Det er den forskel, som skal undersøges i anden del af denne fremstilling.

Johannes Hansen blev under partikongressen i 1946 venner med Pavel Reiman, en af KSC's tyskkyndige kulturarbejdere, der på det tidspunkt var chef for forlagssektionen i Centralkomitéens propagandaafdeling samt redaktør for månedsbladet *Světové rozhledy* (Verdensudsyn). Efter kommunalvalget i Danmark, hvor kommunisterne i modsætning til deres tjekkoslovakiske kammerater gik tilbage, men alligevel erobrede en del pladser i by- og sogneråd, og Johannes Hansen endda blev valgt til byggeborgmester i Københavns 4. magistrat, skrev han tilbage til sin kammerat.

Dear Reiman!

Dea Trier Mørch, Dalgas Rasmussen and Grethe Meyer are to study in Prague for one month.

They are my friends, and I ask you to help them in every way. I thank you for the days, I stayed in Prag.⁸⁷

Det var altså baggrunden for, at de unge kom til Prag. Og det var også en del af baggrunden for at Pavel Reiman snart skulle komme til Danmark. I næste del skal vi imidlertid se, hvordan sådanne ideologiske og praktiske kammeratskaber samtidig blev stadig mere komplicerede.

⁸⁵ Abrams: *The Struggle for the Soul*, op.cit. p.183

⁸⁶ For et bidrag til denne debat på dansk kan man læse Michael Kjeldsen: ”Folkets vilje – Landets lov’? Om DKP’s overgangsprogram og demokratiet”, I: Detlefsen og Lundbak: *Fra mellemkrigstid til efterkrigstid*, op.cit.

⁸⁷ NA, ÚV KSC – oddělení propagandu a agitace, a.j. 61/2

ANDEN DEL: MODSTAND

I hvilken vi skal undersøge hvordan relationerne ændrede sig efter februarbegivenhederne i Prag 1948? Hvordan den kolde krig blev praktiseret og materialiseret blandt kommunister – ideologer, intellektuelle, agitatorer og kulturarbejdere er stadig de centrale aktører i denne fremstilling – på hver sin side af jerntæppet? Og hvordan kommunisterne eventuelt misforstod og begrænsede hinanden?

KUP ELLER...?

I begyndelsen af marts 1948 sendte Sven Linderoth, formand for SKP, et telegram til Prag: "If possible send speaker for public meeting in great Swedish town, cable name and arrival. Swedish Communist Party, Linderoth." De forrige ugers begivenheder i Prag havde tiltrukket sig verdenspressens opmærksomhed. Den 20. februar havde 12 ikke-kommunistiske ministre indgivet deres demission og udløst en regeringskrise i den Nationale Front. Begrundelsen var utilfredshed med den kommunistiske indenrigsminister Noseks udskiftning af kommandører i politiet til fordel for kommunister. I kommunisternes fortolkning var det et forsøg på at vælte regeringen. Dagen efter indkaldte de til massemøder over hele landet, og foreslog med det samme en løsning på regeringskrisen, og på den gamle plads i Prags centrum af samledes omkring 100.000 tilhørere til Gottwalds tale. Samtidig opfordrede de til grundlæggelsen af de første aktionskomitéer. Præsident Beneš forhandlede med de enkelte partier om at finde en løsning for den Nationale Front. Aktionskomitéer begyndte udrensninger, dvs. politiske fyringer på fabrikker og arbejdspladser forskellige steder i landet, og i de større byer dannedes såkaldte folkemilitser, der effektivt blev bevæbnet med pistoler og maskingeværer. 24. februar strejkede omkring to og en halv million arbejdere i en time midt på dagen på opfordring af kommunisterne. Og dagen efter kunne Gottwald, med det folkelige og politiske pres som baggrund, få Beneš' underskrift på deres forslag til et nyt regeringskabinet bestående af 25 medlemmer med 13 kommunistiske ministre, tre ministre uden for partier og resten nye medlemmer fra ikke-kommunistiske partier. Den nye regering blev dog i den vestlige presse, hvor billeder af den bevæbnede folkemilitser havde gjort sit til forestillingen om et velorganiseret *coup d'état*, betragtet som et reelt kommunistisk magtmonopol.⁸⁸

⁸⁸ Fremstillingen her er baseret på F. Čapka: *Dějiny země Koruny české v datech*, <http://www.libri.cz/databaze/dejiny/text/t104.html>, besøgt juni 2005, som synes at være i overensstemmelse med nutidens udbredte og accepterede opfattelse i tjekkisk historiografi. Se også Karel Kaplan: *Pět kapitol o únoru*, Doplněk, Brno 1997. Svend Stage kan stadig huske, at han så billederne i *Land og Folk* af arbejdere bevæbnet med karabiner. Han forsøgte at forklare overfor kammeraterne, hvordan forholdene havde været i

Bevæbnede kommunistiske Arbejdere lytter til Gottwalds Tale paa den gamle Raadhusplads.

”Bevæbnede kommunistiske Arbejdere lytter til Gottwalds Tale paa den gamle Raadhusplads.”

Alt det og meget mere – især om der virkelig var tale om et kommunistisk kup eller en vellykket demokratisk hindring af en kontrarevolution – ville de skandinaviske kommunister meget gerne kunne forklare deres vælgere i detaljer. Midt i marts fløj Pavel Reiman fra KSĈ til Skandinavien for at holde foredrag i Gävle, Sandviken, Västerås og Stockholm, derefter videre til Helsinki, Tampere og Turku og til sidst til København, Aalborg og Aarhus. Reimans rapport blev sendt til KSĈ's topledere: Klement Gottwald, Rudolf Slánský, partiets generalsekretær, Václav Kopecký samt Vladimír Clementis, der havde overtaget

Tjekkoslaviet. Selv kommunisterne kunne begynde at tvivle, når det lignede en væbnet revolution. Samtale med Svend Stage 28.2.05. To danske historikere har grundigt kortlagt de politiske, og især militære og diplomatiske bevægelser, som magtovertagelsen i Prag satte i gang i Danmark, uden dog at give afgørende ny indsigt i kommunisternes ideologiske diskussioner og forskellige mål, da kommunismen også i deres fremstilling opfattes som én bevægelse med ét mål, se Peer Henrik Hansen & Jakob Sørensen: *Påskekrisen 1948. Dansk dobbeltspil på randen af den kolde krig*, Høst & Søn 2000

udenrigsministerposten efter Jan Masaryk i begyndelsen af marts samme år, fordi han – måske på grund af kuppet – havde begået selvmord.⁸⁹ Rapporten giver en unik indsigt i de nye betingelser for forståelsen mellem skandinaviske og tjekkoslovakiske kommunister.

De skandinaviske socialdemokraters anti-kommunisme var det første indtryk Reiman bed mærke i. I Stockholm havde de nordiske regeringsledere netop holdt møde om et eventuelt forsvarssamarbejde, men Reimans vurdering var snarere, at de ”...signalerede skarpe anti-kommunistiske angreb og forsøgte at orientere de nordiske stater i retningen af Marshallplanen.” Og i denne forbindelse var ”begivenhederne i Tjekkoslaviet blevet et af de vigtigste indenrigspolitiske spørgsmål i alle de skandinaviske lande.” Socialdemokraterne betragtede han som den allerstærkeste støtte for ”reaktionens vestligt orienterede politik.”⁹⁰

Walter Taub, direktøren for *ČIK*, var til stede ved det største offentlige møde med Reimann i Eriksdalshallen i Stockholm, hvor der var omkring fire tusinde tilhørere. Taub vurderede, hvordan Reiman gjorde et godt politisk arbejde, talte klart, enkelt og derfor med en for enhver forståelig argumentation. Og endvidere at det var det første effektive offentlige vidnesbyrd om begivenhederne i Tjekkoslaviet, absolut overbevisende, hvilket blev bevist ved at repræsentanter også fra andre – end kommunistiske – partier og aviser var til stede og end ikke forsøgte at polemisere mod Reiman. Reimans offentlige optræden betød en ”moralsk styrkelse af de progressive kræfter, som siden februar dagene, hvor de hysteriske bombardementer fra de amerikanske pressekanoner var begyndt, ikke havde modtaget nogen hjælp”. Efter mødet skulle flere ikke-kommunister have udtrykt: ”Den tjekke gav et sandfærdigt indtryk – og det betyder at vores aviser har løjet meget.”⁹¹ Et interview med Pavel Reiman fandt endda vej til det socialliberale dagblad *Expressen*, hvor han forsøgte at udrede nogle af de misforståelser, som han mente var opstået om Tjekkoslaviet.

Har nye undervisningsministeren Nejedlýs dekret om att Stalinbilder skall hängas upp i samtliga klassrum genomförts?

⁸⁹ Jan Masaryks selvmord debatteres endnu i dag, og selvom der for nylig er faldet en juridisk-medicinsk dom, som slår fast at hans fald fra vinduet i Udenrigsministeriets palæ faktisk var selvmord, hviler tvivlen om hans skæbne som et sigende eksempel på tjekkerne vanskelige forhold til deres kommunistiske fortid. Masaryks selvmord kaldes populært for den 3. defenestration, et tema der er gået igen i tjekkisk historie, den første skulle have udløst Husitterkrigene i 1419, den anden Trediveårskrigen i 1618, og den tredje således Tjekkoslaviets skæbne igen på den forkerte side i den kolde krig.

⁹⁰ *NA, MO ÚV KSČ, f. 100/3, sv. 2, a.j. 8*

⁹¹ *NA, MO ÚV KSČ, Švédsko, f. 100/3, sv. 199, a.j. 690-693*

Det är inte tal om något dekret, det är bara tal om att de bilder som ursprungligen hängdas upp spontant efter kriget, men som sedan försvann eftersom det blev bekänt att förre undervisningsministern så önskade, nu skall komma tillbaka.

- Hur jeg tolkar hans uttalande om att all undervisning måste vara politisk, liksom utbildningen i armén? Redaktör Reiman svarar snabbt: Med politisk utbildning menas ej partipolitisk. Avsikten är att uppfostra ungdomen till antifacister och goda medborgare.⁹²

Reimans vending af argumenterne viser med al ønskelig tydelighed den stærke ideologiske forestilling om en progressiv kontinuitet fra antifascisme over ungdom til den nye stats borgere, som kommunisterne med ganske stort held havde virkeliggjort i Tjekkoslaviet, den ideologiske interpellation, som vi så på i første del af denne fremstilling. I Skandinavien stødte denne forestilling imidlertid imod en anden stærk ideologi under dannelse, nemlig de socialdemokratiske former for anti-kommunisme.⁹³

I Finland kom Reimans forelæsninger på et endnu vigtigere tidspunkt. Finnerne havde netop forhandlet med Moskva om en såkaldt venskabs-, samarbejds- og bistandspagt. Russerne havde efter sigende spurgt finnerne, om de ville have en aftale efter tjekkoslovakisk eller rumænsk eller en helt tredje model, hvilket selvfølgelig var blevet ”brugt af reaktionen til at forfalske nyhederne om, at Sovjetunionen havde blandet sig i andre uafhængige staters indre anliggender, Reimans tale var for disse kredse derfor meget upassende.” Han vurderede, at den finske reaktion ikke var uden ligheder med den tjekkoslovakiske, der var dog ikke tegn på en folkedemokratisk udvikling, partiet havde ”kun 50000 medlemmer” men de var dygtige og hengivne funktionær-kadrer, som alle var blevet uddannet i Sovjetunionen, og som man senere kunne udvide samarbejdet med.⁹⁴

I Danmark var presset på kommunistpartiet i forbindelse med begivenhederne i Tjekkoslaviet endnu skarpere end i Sverige og det ”eskalerede til en pogrom-lignende heksejagt.”

Danske soc.dem. er mere vestligt orienteret end svenske, de har de dybeste forbindelser til *Labour*. Ved siden af amerikansk indflydelse er engelsk indflydelse meget stærk, fordi Danmark forsyner det engelske marked med smør og æg etc. Af politiske grunde ~~accepterede~~ pressede socialdemokraterne en handelsaftale med England igennem, hvor England er sikret lave priser

⁹² NA, f. Pavel Reiman, f. 73, k. 13, a.j. 209

⁹³ For en af de bedste analyser af dannelsen af socialdemokratismen på dansk se Nielsen: *Mellem storpolitik og værkstedsgulv*, op.cit.

⁹⁴ Dette samarbejde er som nævnt et oplagt tema for videre forskning.

på danske produkter, mens engelske produkter solgt til Danmark ikke har en fast pris. Det første udtryk for den amerikanske politik ”hjælp” i Danmark er arbejdsløshed for 80-100 tusinde!⁹⁵

Reimans korrekte vurdering var, at den danske reaktion – med socialdemokraterne i spidsen – med kampagnen mod Tjekkoslovakiet helt forsøgte at isolere DKP. Allerede inden hans ankomst havde det lille parti dog holdt store demonstrationer og foredrag om Tjekkoslovakiet, hvor bl.a. Martin Andersen Nexø havde deltget. Efter disse aktioner havde de offentlige møder med Reiman i Danmark derfor ikke den samme demonstrative karakter, som de havde haft i Sverige og Finland. I København var det dog kommet til en enkelt konfrontation med *Politikens* journalist Edward Clausen, der selv havde været i Tjekkoslovakiet kort tid forinden.⁹⁶ ”Den borgerlige journalist rettede nogle politiske sager imod mig i hvilken han gentog forskellige usandheder om Tjekkoslovakiet. Jeg svarede ham meget ironisk, til stor fornøjelse for hele salen.”

Kampen om kendsgerningerne under begivenhederne var helt afgørende for sympatien for eller imod Tjekkoslovakiet.⁹⁷ Men mindst lige så afgørende var det at kunne vurdere nye skel mellem progressive og reaktionære kræfter. Reimans vurdering af det danske broderparti er sigende. At DKP ved valget i oktober 1947 havde mistet halvdelen af de 18 mandater, de havde opnået ved det første succesvalg efter krigen, og at ”det borgerlige regime dermed var blevet stabiliseret, skulle ses i forbindelse med konferencen for de ni store kommunistpartier.”⁹⁸ DKP havde ikke været forberedt til at konfrontere den nedsættende

⁹⁵ NA, MO ÚV KSČ, f. 100/3, sv. 2, a.j. 8, overstregninger og ændringer i originalen.

⁹⁶ Edward Clausen: *Saadan gik det til*, Skandinavisk Bogforlag, 1948.

⁹⁷ ”Alt tyder på, at dette møde vil blive et sviende svar til de kredse, der har ønsket at mistænkliggøre udviklingen i Tjekkoslovakiet. Her vil kendsgerningerne blive fremlagt, og de er som bekendt hårde krabater.”, stod der i *Land og Folk* 6.4.1948 som optakt til Reimans foredrag i Grundtvigsskolens aula. Kendsgerningerne om februarbegivenhederne er for øvrigt endnu ikke afklaret, og de afgørende sovjetiske kilder er endnu utilgængelige. Bent Jensen har i sin monografi om dansk-sovjetiske forhold under den kolde krig også et afsnit om ”Kuppet i Prag”, hvor han gør særlig meget ud af det sovjetiske pres på præsident Beneš under krisen. Flere hundrede hemmelige sovjetiske agenter skulle ifølge denne fremstilling, baseret på den sovjetiske agent Pavel Sudoplatovs farverige erindringer, have været til stede i Prag i februar. Jeg har intetsteds i tjekisk historiografi, der ellers sjældent lader en chance forpasse for at give sovjetterne skylden for landets trængsler, kunnet bekræfte denne ”kendsgerning”. Jensen: *Bjørnen og haren*, op.cit. p. 271-272. Bent Jensens fremstilling bliver for øvrigt reproduceret i den danske koldkrigsudredning med udtrykket ”det sovjetiske kup i Prag”, *Danmark under den kolde krig*, op.cit. bind 1, p.437 og p.717

⁹⁸ Reiman tænkte på grundlæggelsen af Kominform i Szklarska Pórzeba i Polen i september 1947 for de østeuropæiske samt de franske og italienske partier, hvis mål bl.a. var at hindre iværksættelsen af Marshallplanen, og hvor den sovjetiske chefideolog Ždanov formulerede to-lejr-teorien, der delte verden i to lejre: den imperialistiske og antidemokratiske ledet af USA og den antiimperialistiske og demokratiske ledet af Sovjetunionen, senere kendt under udtrykket krigens og fredens lejr. Det er værd at bemærke, at den officielle sovjetiske ideologiske deling af verden i to blokke fulgte efter Churchills berømte Fultontale fra marts 1946, hvor han introducerede jerntæppets stærke metafor, men før kuppet i Prag. De tjekkoslovakiske kommunister var blevet specielt hårdt kritiseret for endnu ikke at have taget magten i egne hænder ved dette første

kampagne, som i denne forbindelse udviklede sig. De danske kommunister gjorde selv opmærksom på, at de ikke havde tilstrækkelig erfaring, og at de havde tilladt en række fejl. Alligevel havde Reiman indtrykket af, ”at det danske parti i sin kerne var sundt.”

Reiman kunne således kritisere DKP, og samtidig opmærksomt vurdere deres selvkritik, på samme måde som *KSC* havde måttet lytte til megen kritik fra de andre kommunistpartier, især SUKP, for slaphed indtil begivenhederne i februar, og endda også derefter. Særligt interessant ved det danske parti var, ifølge Reiman, dets indflydelse på intelligentsiaen. ”I den danske progressive intelligentsia er der stor interesse for Tjekkoslaviet og en hel række intellektuelle vil gerne besøge os.” I København var han blevet inviteret til middag med de fremmeste repræsentanter for den venstreorienterede intelligentsia, hvor der deltog omkring ”tredivetvå kulturalbejdere”. Her mødte han bl.a. professor Jørgen Jørgensen og Peter P. Rohde, der allerede havde udgivet sin bog om Sovjetunionen og viste interesse for også at skrive noget om Tjekkoslaviet. I samtalen med nogle af kulturalbejderne havde Reiman i begyndelsen følt nogen skepsis, ”det drejede sig mest om kammerater eller om sympatisører, og derfor var det nødvendigt at tale mere åbent f.eks. om hvilken rolle, dr. B. spillede under krisen.”⁹⁹

Sådan en kommentar nærmest inviterer til forsøg på, at komme endnu tættere på, hvad kommunisterne faktisk diskuterede med Reiman. Fra mødet i Klostergården i Aarhus den 12. april findes en række notater, som tolken formodentlig har lavet. Vi skal se lidt nærmere på dem, fordi Reiman her mødte spørgsmål fra de helt almindelige danske partimedlemmer eller sympatisører, som det var hans opgave at overbevise.¹⁰⁰ De første spørgsmål fra salen lød således:

Tjekkoslaviets Afvisning af Marshallhjælpen er et yndet Angrebepunkt i Danmark, man paastaar at Afvisningen først fandt Sted efter et Sovjetisk Ønske, og efter at man først havde tilsluttet sig Planen? Hvordan forholder det sig hermed? Hvordan forholder det sig med Paastandene om en opdukket Modstandsbevægelse i Tjekkoslaviet?

På spørgsmålene har Pavel Reiman sandsynligvis svaret helt i henhold til den officielle linie, at Tjekkoslaviet ligesom Sovjetunionen havde sendt iagttagere til møderne om

Kominformmøde. Robert Kvaček: *Jaká demokracie? První československá vláda 1945-1948*, forelæsning på Karls Universitet 14.4.2005

⁹⁹ Dr. B. henviser efter al sandsynlighed til præsident Beneš, *NA, MO ÚV KSC, Švédsko, f. 100/3, sv. 199, a.j. 690-693*

¹⁰⁰ *NA, f. Pavel Reiman, f. 73, k. 13, a.j. 210*

Marshallplanen i Paris, som skulle afgive en rapport om betingelserne, på baggrund af hvilken man havde besluttet at takke nej. Hele denne procedure skulle derefter være blevet misbrugt af ”vestpressen”. Det diskuteres endnu den dag i dag, hvad Klement Gottwalds og Jan Masaryks møde med Stalin i sommeren 1947, kort tid før Tjekkoslaviet afviste Marshallhjælpen, betød for begyndelsen på den kolde krig.¹⁰¹

Hvad angår modstandsbevægelserne, har også de lige siden været til debat. I kommunisternes argumentation havde revolutionen allerede fundet sted i maj 1945 med den anti-fascistiske modstandsbevægelses opstande, befrielsen og etableringen af den Nationale Fronts regering. Udviklingen derefter var en naturlig fortsættelse af denne sejr, og begivenhederne i februar en heldig forhindring af de reaktionære kræfters forsøg på at bremse den positive udvikling. Fra kommunisternes perspektiv var en ny modstandsbevægelse i den forstand ubegribelig som andet end reaktionær og fascistisk, og derfor forbigående. Og når man tænker på partiets stadig stigende medlemstal og deres imponerende evne til at mobilisere, så havde de faktisk et ganske godt argument, når de overfor kritikken efter februar blot kunne stille modspørgsmål af typen: Hvorfor har I så ikke kritiseret udviklingen i Tjekkoslaviet tidligere?¹⁰²

Mulighederne for at kritisere var på den måde intimt forbundet med ideologien – og med den ironiske form. Et helt oplagt kritikpunkt angik ytringsfriheden. ”Jeg korresponderer med en Veninde i Ch. og hendes Breve er ikke censurerede, hvilket jeg har vist forskellige Danskere. De paastaar nu at kun Kommuniste kan sende Breve uden Censur?”, lød et lettere forvirret spørgsmål fra salen i Aarhus. Der var ingen censur af personlige breve.¹⁰³ Og da slet ikke fra pennevenner og -veninder, som sikkert havde mødt hinanden gennem et af ungdoms- eller gymnastikforbundene, for de var jo netop blevet opfordret til at etablere kontakter på tværs af

¹⁰¹ Jiří Pernes, Oldřich Tůma a kol.: *České průšvihy aneb Prohry, krize, skandály a afěry českých dějin let 1848-1989*, Barnister & Principal 2004

¹⁰² Det er især den franske historiker og Tjekkoslaviet-kender Muriel Blaive, der med en sammenligning af situationen i Polen og Ungarn, har problematiseret den illusion, at Tjekkoslaviets borgere skulle have lidt under en særlig hård repression efter kommunisternes magtovertagelse. Hvis man vil, kan man selvfølgelig finde tegn på modstand mod kommunisterne, og det er blevet grundigt efterforsket og erindret i utallige mindesmærker, se f.eks. Jiří Pernes: *Dělnické demonstrace v Brně v roce 1951*, Výběr dokumentů, svazek 13, 1996 om arbejderdemonstrationer, Karel Kaplan: *Nebezpečná bezpečnost*, Doplněk 1999 om det hemmelige politi; samt Bartošek: *Zpráva o putování*, op.cit. om demonstrationen i Plzeň et par måneder før arbejderopstanden i Berlin. Men sværere er det, ifølge Blaive, at forklare hvorfor næsten halvdelen af det aktive tjekkoslovakiske samfund tilsyneladende bakkede op om kommunisterne i hvert fald indtil slutningen af 1948. Blaive: *Proměněná příležitost. Československo a rok 1956*, Prostor 2001, p.265-286 samt ”Diskuse kolem knihy Françoise Mayer ”Češi a jejich komunismus””, I: *dějiny – teorie – kritika*, 1. ročník, č. 2, Masarykův ústav AV ČR, 2004

¹⁰³ Der var ikke systematisk censur i statsapparatet fra før omkring 1953, Alexej Kusák ved seminář Jiřího Knapíka: *Proměny poúnorové politiky. První tři léta*, Ústav pro soudobé dějiny, http://www.usd.cas.cz/usdwin/sem_knapik.htm, besøgt juni 2005, derimod var der sikkert meget selvrens, hvordan man så end skal begribe det.

jerntæppet. Men spørgeren havde taget pressens bekymringer så nært til sig, at han havde fået svært ved at skelne politisk censur fra sit eget personlige engagement. Diskussionen bevægede sig på den måde mellem det personlige og politiske niveau, og blev i praksis blandet sammen.

Massedemonstration for kommunisterne på Staroměstské náměstí 21. februar 1948

Aftenens diskussion kom ikke alene rundt om kendsgerninger og personsager, men berørte også politiske grundspørgsmål. ”Taleren sammenlignede den ny regering med den engelske regering. Hvordan rimer det hermed, at hr. Benes ved Gottwalds tiltræden udtalte at her var tale om en ny form for demokrati. Altsaa hvad vi forstaar ved et demokratisk styre?” Demokratispørgsmålet og de tjekkoslovakiske kommunisters særlige perspektiv på overgangsprogrammet var til stor inspiration for de danske kammerater. En eller anden deltager ved mødet nedfældede i koncentreret formel en note om aktionskomitéerne, der, som Johannes Hansen ville have bemærket, i Reimans argumentation var den naturlige historiske fortsættelse af de tjekkoslovakiske nationalkomitéer.

Aktionskom. – ikke i fagf.

Ikke engang pol. partier i fagf.

Der opstår nye faktorer i det pol. liv.

Ethvert initiativ fra folket godt.

Ikke i, men heller ikke mod fagf.

Al magt kommer fra folket.

Hvem skulde hindre folket i at lave aktionskomitéer?

Fordi de ikke er forsvundet for 30 år siden.

Er de et udtryk for folkets dem. vilje.

Jeg tvivler dog på, at de den aften i Aarhus gik meget dybere ind i de mange filosofiske og politiske begrebsproblemer, der lå i denne forståelse af pleonasmen folkedemokrati. For, som vi har set, var den ideologiske og politiske diskussion også altid knyttet til overvejelser om praktiske eksistensbetingelser. ”Mangler man Arbejdskraft. Kan danske Arbejdere udvandre til Tjekkoslaviet?”, spurgte en lige ud. Ifølge Reimans rapport var den slags spørgsmål, som han åbenbart havde mødt flere af undervejs, et bevis på, hvor stort problemet med arbejdsløsheden var i Skandinavien. Fra det kommunistiske perspektiv ville denne situation kun blive værre, hvis Danmark blev knyttet tættere til USA og England med Marshallplanen, fordi de uundgåelige økonomiske kriser i de store kapitalistiske lande ville smitte af på Danmark. Med fremskridtstanken som begrundelse ville det system dog lige så uundgåeligt forberede sin egen undergang, og på et tidspunkt, det var Reiman og hans danske kammerater enige om, ville også de skandinaviske lande udvikle sig til stabile folkedemokratier.

Men der var ting, som det argument ikke kunne forklare. En anden arbejder ville vide ”Hvorfor arbejder man om Søndagen?” Jeg skal dvæle lidt ved dette spørgsmål, fordi det så klart illustrerer fra hvilke forskellige niveauer ideologien blev set. Spørgeren havde sikkert hørt om ungdomsbrigaderne eller fabriksarbejderne, der gav en ekstra dags arbejde for at opfylde toårsplanens mål. Det kunne han f.eks. have læst om i en af de artikler som Fritz von der Lippe, chefredaktøren for Gyldendal i Oslo, havde ladet trykke i de store skandinaviske dagblade om sine indtryk fra Tjekkoslaviet. Lippe havde været gæst i Informationsministeriets nordiske sektion i sommeren 1947, hvor den norskkyndige funktionær Archmann havde taget sig godt af ham. Som svar på Lippes takkebrev lagde Archmann vægt på et af de vigtigste forhold i Tjekkoslaviet.

A great ‘mobilisation’ of the working powers is the greatest and the most difficult task of the mentioned Ministry [of Social Welfare]. The ground of the mobilisation is in the voluntariness. The Czechoslovak Government expects that all those people who were not yet set in the production process will take this opportunity to start. A great number of women and persons with the reduced working capacity /invalidities/ will start with their work too.

Og for at sætte prikken over i'et, sluttede Archmann ikke brevet uden også at nævne sit eget bidrag til opfyldelse af planen. "...in endeavour to answer your letter as soon as possible I came to our office today, although there is a holiday, but duty is duty." ¹⁰⁴

For den kommunistiske ideologi var arbejde naturligvis vigtig, både for kulturarbejderne og for de mobiliserede masser. Arbejderen var symbol på fremskridtet. Men den forskellige opfattelse af arbejde, som hørtes den aften i Aarhus, pegede principielt på en uoverstigelig forskel i ideologien. Fra det tjekkoslovakiske perspektiv var toårsplanen og arbejdet for at opfylde den, den afgørende forudsætning for folkedemokratiet. Mobiliseringen af arbejdskraften var et middel for opbygningen af det socialistiske folkedemokrati. Når funktionærene i Informationsministeriet skulle formidle dette forhold til deres gæster lagde de altid vægt på de sociale forbedringer, nye forsikringssystemer, nye lønsystemer med "lønninger der svarede til arbejdsfortjenesten." ¹⁰⁵

Fra den aarhusianske arbejders perspektiv lød det alt sammen meget bekendt. Arbejderne kæmpede for bedre vilkår, det var jo derfor man var kommunist. Også han kæmpede for bedre rettigheder, højere løn og mindre arbejde, og forventede mindst en løn, der svarede til sin arbejdsindsats. Det var hans mål, og hans middel var kampen mod – eller i hvert fald truslen om revolution mod – den kapitalistiske stat. Men nu stod der her foran ham en repræsentant for et socialistisk samfund, og sagde at man der også skulle arbejde om søndagen. Arbejderen forblev fra sit perspektiv blind for, at man overhovedet skulle kunne arbejde *for* en stat.

Pavel Reiman og kadreerne, der repræsenterede den folkedemokratiske stat, og analyserede den økonomiske, politiske og ideologiske situation i Skandinavien indledte altid deres rapporter med udmalinger af den økonomiske krise, afhængigheden af det kapitalistiske verdensmarked, den stigende arbejdsløshed osv. Og bag dette perspektiv lå altid forestillingen om, at Sovjetunionen og de folkedemokratiske staters effektive genopbygning og stabile udvikling ville vise sig at være kapitalismen overlegen. Godt nok bemærkede de, at klasseforskellene og kriserne ikke var nær så stærkt følt i Skandinavien som i andre kapitalistiske lande. ¹⁰⁶ Men fra deres perspektiv som repræsentanter for et stabilt

¹⁰⁴ NA, MI – d, k. 211, *Norsko*

¹⁰⁵ *Ibid.* Man vil bemærke, at det er den klassiske marxistiske definition af socialisme, der her henvises til: enhver skal yde efter evne, og nyde efter ydelse, som var et forstadium til den egentlige kommunisme, hvor enhver skal yde efter evne og nyde efter behov.

¹⁰⁶ NA, MK, *Skandinávie, inv. č. 587, k. 369*

fremadskridende folkedemokrati forblev de i en årrække blinde for dannelsen af de skandinaviske velfærdsstater.

I den forstand kan det afgørende brud altså faktisk sættes til maj 1945, da en ny statsform opstod i Tjekkoslaviet med sin særlige interpellation og sin særlige problematik, som vi så det i første del. Imidlertid blev denne stat ikke anerkendt af de omkringliggende stater – og det i særdeleshed af Sovjetunionen – og efter februarkuppet i 1948 stod ikke bare Tjekkoslaviet som en sovjetisk modelstat, men også de skandinaviske stater som socialliberale eksperimenter i en principielt ny situation. Der gik dog år før det blev klart, at kulturarbejderne i de to blokke havde været blinde overfor udviklingen i de andre stater. På samme måde som den vestlige presse kun fik øje på sovjetisk manipulation med de østeuropæiske befolkninger, havde de tjekkoslovakiske kulturarbejdere og statsrepræsentanter kun øje for kommunisterne og deres intellektuelle sympatisører. Ingen så hvordan de folkedemokratiske stater og de nordvesteuropæiske velfærdsstater på hver sin måde satte den kommunistiske position på spidsen. I det første tilfælde var kommunisterne blevet lig med staten selv, og man var derfor nødt til at ekskludere alt som ikke kunne identificeres som kommunistisk både udadtil og indadtil; i det andet tilfælde forblev kommunisterne statens modsætning, og man var derfor nødt til på den ene side at ekskludere de kommunistiske stater fra sit udsyn og på den anden side at inddrage nogle af kommunisternes krav for at disse stater kunne bestå både udadtil og indadtil.¹⁰⁷

Dermed var der blevet virkelig forskel på at være kommunist. Det klassiske marxistiske grundproblem med forholdet mellem stater var blevet meget praktisk og håndgribeligt, og egentlig var det spørgsmålet, hvorvidt kommunisterne fortsat ville kunne genkende hinandens projekt. Eller om det var fra nu af var andre mere kortsigtede problemer, der blev taget op. For på trods af forskellene fortsatte det praktiske ideologiske arbejde.¹⁰⁸

¹⁰⁷ Man kunne argumentere for at det er denne inkluderende eksklusion, Agamben kalder for undtagelsestilstanden. Agamben: *Homo Sacer*, op.cit., p. 15ff

¹⁰⁸ Morten Thing overvejer i sit essay om partistøtten til DKP, hvorfor denne praksis overhovedet fortsatte så længe. Det synes paradoksalt, at Sovjetunionens og folkedemokratiernes såkaldte fagforeningsfond til støtte for de vestlige kommunistpartier blev større og mere systematisk organiseret først i begyndelsen af 1950erne, da forestillingen om endnu en kommunistisk magtovertagelse i Europa syntes at være udelukket. Thing foreslår, at den kommunistiske ideologi med sin ”byzantinske karakter” gav en stor del af sit ”tankegods en vis inert, og forbandt det måske også med en vis nostalgi.”, Thing (red.): *Guldet fra Moskva*, op.cit.p.186. Jeg mener som nævnt ikke det er hensigtsmæssigt at anskue den kommunistiske ideologi som ét sammenhængende hele med sin egen inert, men derimod som et mangfold af selvoverskridende praksisser i de bestemte positioner, som blev muliggjort af bestemte staters forhold til hinanden. Reiman var godt klar over, at der ikke var tegn på en folkedemokratisk udvikling i Skandinavien – ikke engang i Finland. Men hans opgave og hans selvforståelse var

Interessen for at komme til Tjekkoslaviet blandt skandinaviske kommunister var ikke blevet mindre siden februar, men tværtimod større. Og stats-, parti- og fagforeningsapparaterne i Tjekkoslaviet blev langsomt men sikkert bedre til at håndtere forespørgslerne. Stockholms metalarbejdere og minearbejderne fra Nordsverige havde spurgt Reiman om mulighederne for udvekslingsaftaler og etableringen af venskabsbyer. Da Sveriges Gymnastikforbund af politiske grunde havde meldt afbud til *sokolský slet*, sommerens gymnastikstævne i Prag, meldte Arbejdernes Gymnastikforening sig hurtigt til at videreføre samarbejdet. Reiman var desuden blevet overbevist om, at der var yderligere potentiale – også økonomisk – i at modtage svenske turister til kurbyerne, samt at der var stor interesse blandt norske, svenske og finske forlæggere for at udgive bøger om Tjekkoslaviet.¹⁰⁹ Som direkte hjælp til SKP's valgkamp blev det foreslået at sende en tjekkoslavisk venstre-socialdemokrat repræsentant, f.eks. socialminister og generalsekretær i fagforbundet Evžen Erban, der kunne få direkte indflydelse på venstre-socialdemokraternes styrke i Sverige, og desuden havde han modtaget et forslag om, at KSCŽ kunne aftage et større ugentligt oplag af det kommunistiske dagblad *Ny Dag* mod passende betaling.

I Danmark mødte Reiman lignende ønsker. Alle de ledende kommunister ville gerne til Tjekkoslaviet, men de ville få vanskeligheder med at skaffe valuta, og det var derfor ”spørgsmålet om de kunne blive inviteret af os.”¹¹⁰ Desuden var der stor interesse for mulighederne for at sende arbejdere på ferie til Tjekkoslaviet, men heller ikke her ville den danske regering sandsynligvis tillade valutaveksling.

Ud over de praktiske problemer med at udvide støtten til broderpartierne, var der et andet mere presserende spørgsmål, der skulle klares, når en betroet partikadre var på rejse til udlandet i det år. Reiman fik naturligvis mulighed for at hilse på de tjekkoslaviske gesandter og deres ansatte i de tre skandinaviske hovedstæder. Og hans vurdering af deres politiske ståsted blev sikkert læst grundigt af den nye udenrigsminister Clementis og hans stab. I København talte Reiman kun kort med gesandten Zdeněk Němeček, men vurderede at ”ham vil vi ikke få nogen hjælp af.”¹¹¹ Němeček fortsatte dog sit arbejde til slutningen af 1948, indtil han af en aktionskomité blev ekskluderet fra det tjekkoslaviske

heller ikke først og fremmest verdensrevolutionær, men derimod kulturarbejderens genkendelse af sympatisører og modstandere – for eller imod den tjekkoslaviske stat.

¹⁰⁹ I Stockholm mødte Pavel Reiman også den unge norske forfatter og journalist Alf Bie Christiansen, der netop var hjemvendt fra Tjekkoslaviet, og faktisk fik sine indtryk udgivet i bogen *På opdagelse i Praha – Buda – Pest* på det ikke-kommunistiske forlag Frit Forlag A/S i 1949.

¹¹⁰ *NA, MO ÚV KSCŽ, f. 100/3, sv. 2, a.j. 8*

¹¹¹ *Ibid.*

forfatterforbund, *Svaz československých spisovatelů*, der foreslog at indstille publikation af hans værker, fordi han havde ladet repræsentantskabet i stikken.¹¹² Derimod fik førstesekretæren dr. Reptiš, der var referent for kulturspørgsmål, en god anbefaling med på vejen som et ”troværdigt menneske, som vi kan regne med.” Reptiš valgte dog også at gå fra sin post i januar 1949. Hvordan og om han blev presset, melder kilderne ikke noget om.

I Stockholm var Edvard Taborský gesandt. Overfor Reiman ”kom han ikke ud med sine politiske meninger. Han var lyttende og ikke imod os, men vil heller ikke komme til at gøre noget positivt for os.” Walter Taub fra *ČIK* og kulturattachéen på gesandtskabet, Břetislav Mencák, havde derimod været meget hjælpsomme. Taub selv benyttede lejligheden til i sin indberetning, at karakterisere Taborskýs opførsel under Reimans besøg som ”hjerteligt-reserveret, det kan kombineres! I det private taler han hjerteligt, om politik tilbageholdent.”¹¹³ Edvard Taborský ”deserterede” i juni 1948. Taub bemærkede, at der i denne sammenhæng skulle have været en vis forståelse mellem de tre gesandter i Skandinavien. Němeček fra København havde få dage efter krisen i februar været på privat besøg hos Taborský, og gesandten i Oslo, dr. Emil Walter, besøgte også Stockholm dagen efter sin demission. Sammen grundlagde Taborský og Walter senere en hjælpekomité for tjekkoslovakiske flygtninge i Sverige. Taborský flyttede siden til USA, hvor han blev en af de mest kendte emigranter med ekspertviden om kommunismen i Tjekkoslaviet.¹¹⁴

Taub havde desuden fået Reiman til at viderbringe sin klage over de vanskelige arbejdsbetingelser i Sverige også for de pligtopfyldende kadrer. Især var kontakten med nyhedsbureauet *ČTK* under al kritik. På den ene side var de alt for langsomme til at sende materialer og nyheder fra Prag til Stockholm, og på den anden side brugte de på ingen måde de nyheder, som Taub sendte den anden vej. Han havde efter hvert foredrag, som Reiman havde holdt, sendt et kort referat, og et længere om Sven Linderoths tale ved det store møde i Eriksdalshallen, der var ”vigtige for Tjekkoslaviet såvel som for vores kendskab til det amerikanske pres på de nordiske stater og det socialdemokratiske forræderi mod samarbejdet i arbejderklassen. Og intet af det var kommet i aviserne [i Tjekkoslaviet].” Walter Taub

¹¹² Mens Reiman var i Danmark holdt informationsminister Václav Kopecký og undervisningsminister Zdeněk Nejedlý en national kulturkongres, som inviterede til ”politisk engageret arbejde og til at danne en ny socialistisk kultur”. I den forbindelse blev forfattersyndikatet omdøbt og af de oprindelige 1711 medlemmer fik kun 300 medlemmer og 120 kandidater lov at blive. Pavel Reiman blev kort derefter en af de ledende funktionærer i forbundet med kompetence direkte fra Centralkomitéens kulturråd. Michal Bauer: *Ideologie a pamět*, op.cit.

¹¹³ *NA, MO ÚV KSČ, Švédsko, f. 100/3, sv. 199, a.j. 690-693*

¹¹⁴ Se f.eks. hans *Communism in Czechoslovakia 1948-1960*, Princeton University Press 1961

forsøgte at få en propagandainstitution til at fungere i Stockholm, men følte at han kun fik ringe opbakning hjemmefra.¹¹⁵

Inden 1948 var omme blev *ČIK* nedlagt og Taub måtte flytte tilbage til Tjekkoslaviet. Venskabsforeningerne i de tre skandinaviske lande indstillede alle deres aktiviteter og gesandtskaberne blev skueplads for endnu flere omgange med udrensninger. Det var under de nye betingelser de udsendte kulturarbejdere og deres skandinaviske kammerater skulle forsøge at viderebringe informationer om forholdene i Tjekkoslaviet. Den praksis skal vi se lidt nærmere på nu.

KADREUDTALELSER OG KULTURAFTENER

Efter Edvard Taborskýs afgang overtog den unge og politisk pålidelige slovak Gustav Solar posten som *chargé d'affaires* i Stockholm. Det var vinteren mellem 1948 og 1949 og sovjetiseringen var på sit højeste.¹¹⁶ I januar var Solar i Prag for at blive orienteret om reorganiseringen af Udenrigsministeriet, som han ”glædede sig til som et lille barn.”¹¹⁷ Men den første opgave var, at få et overblik over de ansatte på repræsentantskabet og ikke mindst deres kontakter med den tjekkoslovakiske koloni i Stockholm. Den eneste kulturattaché, der nu var tilbage i Skandinavien, var den ældre kommunist Břetislav Mencák, men han var ”konstant på randen af et nervesammenbrud.” Han var blot én af de mange, som Solar måtte vurdere i kadreudtalelser hjem til Udenrigsministeriets nye kadreafdeling under ledelse af Artur London.¹¹⁸

Jeg vil ikke overvurdere de herværende problemer, det er spild af tid og papir. Min mening var og er, at vi har andre og vigtigere opgaver, som kan hjælpe os her midt i de fjendtlige omgivelser med at opbygge det socialistiske samfund, og vi må overkomme de mulige indre uoverensstemmelser. Men netop du, kammerat London (...), og andre kammerater inkl. mig selv, ved, at det er nødvendigt, at knække modstanden hos folk, der betragter deres kammeratskab alene som et middel til en mere privilegeret personlig placering.

Břetislav Mencák forblev dog i sin position flere år endnu. Men der var mange andre hindringer, der måtte ryddes af vejen, før der blev tid til at kæmpe for socialismen og freden.

¹¹⁵ NA, MO ÚV KSČ, Švédsko, f. 100/3, sv. 199, a.j. 690-693

¹¹⁶ Noirant: ”Počátek nedorozumění”, op.cit.

¹¹⁷ NA, MO ÚV KSČ, Švédsko, f. 100/3, sv. 199, a.j. 690-693

¹¹⁸ Artur London blev senere selv både en af de dømte og samtidig et af hovedvidnerne i den såkaldte Slánskýproces, herom skrev han den mest kendte bog om de politiske processer i Tjekkoslaviet *L'aveu. Dans l'engrenage du procès de Prague*, der udkom i Frankrig i 1968. Senere er hans troværdighed blevet grundigt betvivlet af bl.a. Karel Bartošek, der mener, at han nok tilstod noget, men til gengæld tiede om de mange udrensninger, som han selv var initiativtager til som leder af kadreafdelingen.

”Denne legation må nødvendigvis brydes helt op og renses helt ud. Først med nye folk bliver den i stand til at arbejde,” afsluttede Solar sit brev.

Udrensningen i det tjekkoslovakiske statsapparat er blevet kaldt sovjetisering, fordi der i løbet af 1949 kom en del sovjetiske rådgivere til Prag. Der er dog ingen tegn på, at sovjetterne var direkte involveret i reorganiseringen hverken af Udenrigsministeriet eller Informationsministeriet.¹¹⁹ Men det er klart, at de i praksis blev spurgt til råds. Gustav Solar havde i Stockholm f.eks. særlig stor mistro til militærattachéen oberst Šulc, og sørgede for at hans sekretær, der var kommunist, hele tiden overvågede ham, så ingen fortrolig information blev affotograferet fra fjernskriveren. Selv forsvarede obersten sig med, at han havde et nært forhold til sovjetterne, at han kom fra en kommunistisk familie, og at han selv havde været kommunist længe. Efter rådføring med den sovjetiske ambassade i Stockholm konkluderede Solar, ”at obersten nok var loyal, bare ikke særlig klog.” Gesandten fulgte hans gøren og laden i Stockholm gennem mere eller mindre intrigante informatorer fra den tjekkoslovakiske koloni, der sladrede godt og grundigt om hinanden, dog ikke så meget om spionage som om mændenes forskellige damebekendtskaber.¹²⁰ Kort efter blev oberst Šulc også sat fra sin bestilling og sendt hjem til Prag.

Af nye kræfter ønskede Solar sig i overensstemmelse med kulturpolitikken især en kompetent presseattaché.

Som MZV ved, bliver Tjekkoslovakiet til daglig slæbt gennem den svenske presse med undtagelse af den kommunistiske. Kort kan man sige, at den herværende presse er bange for sovjetterne, polakkerne har kul og Balkan er for langt væk til at interessere dem; al onskaben hældes altså ud over os. Derfor er det nødvendigt først og fremmest at organisere arbejdet defensivt, hvorfra det senere kan udvikles til en offensiv propaganda aktivitet. Det mest effektive middel i sådan et forsvar er personlige forbindelser. Kun og kun med den personlige kontakt kan vi gennemtrænge det ”silketæppe”, som den fjendtlige presse lægger over os. Den personlige forbindelse må grundlægges på journalistisk kollegialitet. Den udsendte presseattaché

¹¹⁹ Karel Kaplan: *Sovětské poradci v Československu 1949-1956*, Sešity Ústavu pro soudobé dějiny, AVČ, sv. 14, 1993

¹²⁰ Den tjekkoslovakiske emigrantkoloni i Stockholm bestod siden mellemkrigstiden af indflydelsesrige forretningsfolk, der mødtes i den såkaldte Mandagsklub og havde kontakter også til det svenske hof. Det mest kendte medlem var den tjekkisk gifte svensker Amelie Posse-Brázdová, som stod på god fod både med Edvard Taborský og tidligere også havde været bekendt af præsident Beneš. Hendes beretninger og senere publicerede erindringer og såkaldt hemmelige breve fra Prag 1948 til Taborský har præget billedet af de tjekkoslovakiske forhold i den svenske offentlighed. Samtale med professor Thomas Lundén, 4.6.2005

må betingelsesløst være journalist, sådan en journalistisk spidsfigur, som kan komme hvor som helst og drikke med hvem som helst, for i dette halvtørre land er alkohol mere værd end guld.¹²¹

Propagandaaktiviteterne og genoprettelsen af pressens og dermed offentlighedens troværdighed var stadig det primære mål. Men læg mærke til, hvordan de nye folk formulerede sig i et langt mere militaristisk sprog end tidligere. I oktober 1949 var Solar igen på en kort visit i Prag. Han skrev til Artur London, men denne gang gjaldt det hans egen situation. I Stockholm havde den anerkendte litterat dr. F. C. Weiskopf overtaget ledelsen af gesandtskabet. Der var seks måneder til Solar og hans grvide kone skulle forlade Sverige, men de vidste endnu intet om deres fremtidige udstationering. Der havde været tale om, at den dygtige unge diplomat skulle sendes til USA, men det ville han nødig. Det rolige Oslo havde også været på tale, men det ville være mere oplagt at sende et talent som ham til et mere politisk udfordrende sted. Solar beskrev sig selv som en partisoldat, og havde derfor ganske svært ved i brevet at få formuleret, at han nu hellere ville passe på sin familie og få skrevet videre på den kunsthistorie i et marxistisk lys, som han havde haft liggende i skuffen længe. Hvis han selv måtte ønske var Europa det bedste, men allerbedst og mest interessant ville dog være derhjemme i Tjekkoslaviet. Solar bad kadreadelingen og London personligt om at løse sagen så hurtigt som muligt, da de skulle nå at pakke og flytte deres ting inden fødslen.¹²²

Det er tydeligt, at der i de fjendtlige omgivelser efter februar 1948 faktisk gik meget tid og blev spildt meget papir på udrensninger, kadreudtalelser og vanskelig personlig navigering mellem intriger og politiske fordømmelser før kulturpolitikken kunne fortsætte. Og da den så kom i gang igen var det paradoksalt nok i fredens tegn. Fra et diskursivt perspektiv kan der peges på et tydeligt skred fra ordene omkring kultur, ungdom, fremskridt, socialisme og antifascisme til ordene omkring fred, anti-amerikanisme og anti-imperialisme. I forlængelse af sovjetiseringen satte Ždanovs to-lejr-teori sig således igennem i praksis i det tjekkoslovakiske statsapparat, og indadtil skærpedes samtidig de militaristiske metaforer omkring ord som defensiv, offensiv, partisoldater, udrensninger, fjendtlige og troværdige folk.

Men den mest grundlæggende metafor forblev forestillingen om de progressives uomgængelige sejr over de reaktionære. Kulturattachéen Mencák følte f.eks., at han alene sammen med sin kone og deres hushjælp havde sejret i ”den svære tid” i Sverige. Direkte til informationsminister Kopecký skrev han i oktober 1949 ganske ubeskedent, hvordan de med

¹²¹ NA, MO ÚV KSČ, Švédsko, f. 100/3, sv. 199, a.j. 690-693

¹²² *Ibid.*

en ”gennemtænkt, sammenhobet kulturel, man kan måske endda sige offensiv aktion, havde lavet et hul i Sverige, i det marshalliserede Sverige, og det i den tid, hvor kampagnen mod os – i forhold til kirken og den såkaldte udrensning i Prag – nåede sit højdepunkt.” Mencák havde hørt fra de vestlige diplomater i Sverige, at tjekkoslovakkerne med deres kulturpolitiske propaganda arbejdede mod tiden. Men han gav ikke op. Det var klart at fronterne blev trukket klarere op, men med den progressive forståelse af, at kampen blot ville skærpes yderligere under kapitalismens senere stadier, kunne det også ses som et tegn på, at tiden faktisk arbejdede på kommunisternes side, ikke på fjendernes.

På den anden side blev Mencák og de andre snart klar over, at for at det kulturelle diplomati kunne fortsætte måtte der etableres en vis forståelse mellem fjenderne. I dagene op til Tjekkoslovaikiets nationaldag den 28. oktober 1949 skulle der afholdes tenniscup i Stockholm, og en af favoritterne til at vinde den kongelige pokal var den tjekkoslovakiske emigrant Jaroslav Drobný. Det var kommet Mencák for øre, at det tjekkoslovakiske flag vajede over cuppen til Drobnýs ære, og han så sig nødsaget til at ”intervenere i denne uheldige blanding af sport og politik.”¹²³ Mencák ringede til Gunnar Holm, direktøren for tenniscuppen, og bad ham sænke flaget øjeblikkeligt. Men Holm svarede skarpt igen. ”Det er Dem, der blander sport og politik. I har to slags sportsfolk, en slags derhjemme og en slags i eksil – vi forsøger, så godt vi kan, at vise begge ære ved at hejse det tjekkoslovakiske flag. Hvilket flag skal vi hejse om ikke det tjekkoslovakiske?” Mencák svarede i den typisk ironiske og lettere overlegne tone: ”Hejs emigranternes flag, hvis de har et.”

I Mencáks øjne var tennisspilleren ikke længere tjekkoslovak. ”Flaget er statsligt, og hos os er der flere nationer. Nationaliteten, som Drobný tilhører, er ikke grund til at hejse det tjekkoslovakiske flag for en person, som Tjekkoslovakiet aldrig har udsendt og som ikke længere er vores statsborger.” Efter udvekslingen af endnu et par spydigheder nåede Holm og Mencák dog til en vis forståelse. Drobný havde sagt, at han ikke ønskede nogen komplikationer med gesandtskabet. Og selvom sagen ville opfylde avisernes sensationshunger i nogle dage, var det trods alt Holm og Mencák, der skulle samarbejde videre om de svensk-tjekkoslovakiske sportsrelationer. ”Det forstod Holm godt.” Og da Mencák gjorde opmærksom på, at han og gesandt Solar allerede havde henvendt sig til det svenske udenrigsministerium, der var enige med dem, men dog ikke kunne gribe ind, da det drejede sig om en privat tennisorganisation, valgte Holm endelig at sænke det tjekkoslovakiske flag.

¹²³ NA, MI – d, k. 228, Švédsko

Mencák tabte nok ansigt i den svenske offentlighed, men det var vigtigere at vise dem derhjemme, at han kæmpede stærkt på alle sin stats fronter, men samtidig at han også kunne vedligeholde et nogenlunde forhold til stedets vigtige kulturpersoner. Desværre vandt Jaroslav Drobný turneringen, så mon ikke begivenheden kunne have været brugt lidt mere behændigt i propagandaøjemed. Det lader dog ikke til at Mencák og Solar genovervejede deres intervention i denne vigtige sag. Sportsbegivenheder forblev et af de væsentligste propagandamidler i hele den kolde krig.

Positionen som udstationeret kulturarbejder i de fremmede omgivelser forudsatte en skærpelse af den kommunistiske dyd årvågenhed. Fjenderne var overalt. På den anden side forløb hverdagen for det meste fredeligt på gesandtskaberne. Enhver ny gesandt på posten forsøgte at starte en lokal partiafdeling med skoling og mængder af kadreudtalelser om de ansattes arbejdsindsats, politiske modenhed og evne til selvkritik.¹²⁴ Men den vigtigste opgave var stadig at etablere personlig kontakt med progressive.

Fra februar 1948 havde de tjekkoslovakiske venskabsforeninger i de skandinaviske lande indstillet deres aktiviteter. De havde indtil da været tæt knyttet til gesandtskaberne. I efteråret 1947 og lige indtil de afgørende dage i februar 1948 havde venskabsforeningerne været officielle arrangører af en turnerende udstilling med tjekkoslovakisk grafik i børnebøger. På offentlige biblioteker i Göteborg, Stockholm, København og Oslo havde den udstilling været en stor succes. I de danske aviser blev det bemærket, at det var de bedste forfattere som også skrev for børn, Karel Čapek, Olga Scheinpflugl og Ivan Olbracht, og det var efter sigende det fornemmeste grafik trykt på det fineste papir på trods af den udbredte papirmangel i Europa efter krigen. *Politiken* opfordrede til at bøgerne blev oversat til dansk. Men så kom februar og det blev der ikke noget af.

Først fra 1950 lykkedes det langsomt gesandtskaberne at etablere nye kontakter til folk, der kunne hjælpe med at gennemføre planerne for kulturpropaganda. I marts det år havde Verdensfredsrådet mødtes i Stockholm til sin tredje kongres, og det var lykkedes at iværksætte en verdensomspændende underskriftindsamling, den såkaldte Stockholmappel

¹²⁴ En omfattende del af Centralkomitéens internationale afdelings arkiv for de enkelte lande består af indberetninger fra partiets lokalafdelinger om deres skoling og medlemsaktiviteter fra 1956 og frem til begyndelsen af 1960erne. Før den tid var indberetningerne ikke obligatoriske. Men der var ikke tvunget medlemskab for de ansatte, og aktiviteterne på de skandinaviske gesandtskaber ser mest ud til at have været af social og kollegial karakter med filmforevisninger og foredrag om forskellige forhold i det land, hvor de var udstationeret, samt nyheder hjemmefra. Bekymringen fra partiapparatet var nok snarere, at de udsendte skulle blive for påvirket af livstilen under kapitalismen og derfor stille for store krav, når de kom hjem.

mod atomvåben og oprustning. Kulturplanen for Skandinavien var i denne forbindelse også først og fremmest rettet mod fredsbevægelsen, og det ikke kun i Sverige, men planen var igen, at den skulle koordineres for alle de nordiske lande. I forbindelse med SKP's valgkamp i oktober havde Tjekkoslaviet sendt en gruppe med fire unge kunstnere – en akrobat- og danseduo, en solistsanger og en pianist – der optrådte ved propagandaaftener sammen med repræsentanter fra de andre folkedemokratier. Samme måned på nationaldagen var Svensk-tjecoslovakiska föreningen blevet grundlagt. Det første møde i den nye forening blev lidt improviseret. Gesandtskabets ansatte var blevet nødt til at låne deres egne tjekkoslovakiske kunstgenstande ud – keramik, glas, håndarbejde o. lign. – og der blev vist et par kortfilm, som de havde fået sendt fra Tjekkoslaviets statslige filmselskab, *Československý statní film*, dog uden undertekster. Den nye gesandt Weiskopf vurderede, at det folkedemokratiske Tjekkoslaviet stadig havde en vis ”good will” i Sverige på trods af ”Februar”. Sammen med Ministeriet for information og oplysning udviklede han planer for det følgende års kulturaktiviteter. Det drejede sig om endnu en ung kunstnertrup til en folkedemokratisk aften; en ny udstilling med tjekkoslovakiske børnetegninger og tegnefilm; en turné med Smetana strygekvartetten, der allerede havde spillet i Finland og Sverige i 1949; en udstilling af brugskunst og kunstindustri; festligheder på årsdagen for majrevolutionen samtidig med en udstilling om det tjekkoslovakiske folks kamp mod fascismen og en filmforevisning om genopbyggelsen af den nye folkedemokratiske republik; invitation af tjekkoslovakiske sportsudøvere, allerhelst den populære langdistanceløber Emil Zátopek; endnu en filmfestival; og endelig invitation af to progressive arbejdere fra *Ny Dag*'s redaktion til Tjekkoslaviet.¹²⁵

Året efter lykkedes det også at etablere en venskabsforening i Oslo. Centralkomiteén for NKP havde foreslået gesandten, at det blev et selskab for norsk venskab med alle de folkedemokratiske lande. Den idé var de ikke afvisende overfor i Ministeriet for information og oplysning, dog konstaterede de, at polakkerne var de eneste andre, der havde en repræsentation i Oslo, så samarbejdet måtte først og fremmest blive med dem. Det norske selskab for kulturpolitiske forbindelser med de folkedemokratiske lande blev grundlagt i november 1951 og dets formål var ”at udbrede kendskabet om de socialt og kulturelt nyopbyggede folkedemokratier i Norge og bekendtgøre disse lande med norsk kulturliv og sociale betingelser; at udveksle delegationer med sociale og kulturelle institutioner i folkedemokratiene og i Norge; og at organisere besøg af folkedemokratiske kunstnere i Norge og omvendt.”

¹²⁵ NA, MI – d, k. 227, *Švédsko*

Forberedelsen af den første filmfestival i Oslo trak dog ud over mange måneder, ikke alene fordi *Československý statní film* ikke havde film med skandinaviske undertekster, og ikke havde råd til at få dem lavet, men også fordi kommunen ejede alle biograferne i Oslo, og ikke ville tillade gratis forestillinger og slet ikke film uden norske tekster. Direktøren for Oslo-biograferne blev derfor stemplet som en stærk reaktionær. Desuden var det nødvendigt at løse selskabets økonomiske grundlag og støtte fra ministeriet i Tjekkoslaviet. De skandinaviske venskabsforeninger havde et ganske lille årligt budget på omkring 50 000 Kčs i direkte støtte, og gesandterne ønskede sig i hver rapport mindst en fordobling af det beløb, fordi foreningernes medlemmer ofte var socialt svage – ”kommunistiske arbejdere” – og kun havde råd til at betale et symbolsk kontingent. I lang tid håbede gesandterne desuden at kunne ansætte en sekretær for foreningerne til at arrangere alle de kulturpolitiske aktiviteter, der kunne tilsvare og endda helst overgå de andre – især de sovjetiske og polske – venskabsforeningers arrangementer. Men det var ikke let at finde de rette progressive personer at overlade arbejdet til.¹²⁶

I København begyndte forberedelserne til at etablere en venskabsforening på samme tid, men her gik det endnu mere trægt. Musikerne Henrik Sachsenskjold og Ole Willumsen, der havde deltaget i musikfestivalen Prags forår, *Pražské hudební jaro*, i henholdsvis 1949 og 1950, forventedes efter deres hjemkomst at ville propagandere for tjekkoslovakisk kunst i danske kredse. Og også Eigil Steffensen, der var vendt tilbage til Danmark for at færdiggøre sine studier, var i gesandtskabets søgelys. Og karikaturtegneren Herluf Bidstrup, forfatterne Charles Haugböll og Peer Schaldemose, kulturhistorikeren Peter P. Rohde og læge Elin Fog¹²⁷ blev inviteret på kulturdelegationer eller forfatterstipendier til Tjekkoslaviet på baggrund af kadreudtalelser fra gesandten. Ministeriet og gesandten håbede, at de efter deres hjemkomst ville bidrage til arbejdet i en venskabsforening eller i det mindste offentliggøre nogle artikler om deres indtryk fra folkedemokratiet. Hvis gesandten ikke var helt opdateret med de intellektuelles standpunkter i den danske debat korrigerede de lokale partikadrer ofte med en kadreudtalelse.¹²⁸

¹²⁶ NA, MI – d, k. 211, *Norsko*

¹²⁷ Mogens Fogs kone. For en tæt beskrivelse af det intellektuelle miljø i København omkring DKP se Niels Barfoed: *I unåde. Peter P. Rohde og opgøret med kommunismen*, Gyldendal 2001

¹²⁸ Ib Nørlunds vurdering af forfatteren Harald Hermal fra januar 1951 til et tjekkoslovakisk forlag er et sigende eksempel på stilen denne slags udtalelser blev holdt i – kammeratligt men bestemt: ”Hermal er et partifjendtligt element, der angriber partiet i den borgerlige presse. Hans bog [*Ukuelige menneske*] indeholder ikke alene en række unøjagtigheder, men han bruger den også som camouflage for at udtrykke sine egentlige politiske overbevisninger. I Sovjetunionen og DDR har man besluttet ikke at udgive hans bog. Vi beklager derfor meget, om han ville vinde den ære, som det ville være at få sin bog udgivet hos Jer.”, NA, MO ÚV KSČ, *Dánsko, f.*

I hele 1952 forblev bestræbelserne i København, hvor alle progressive intellektuelle i tjekkoslovakkernes øjne enten var for åbenlyse medlemmer af DKP eller direkte partifjendtlige, forgæves. I slutningen af året kom en ny gesandt, der lovede at gøre sit bedste for sagen. Han havde allerede fundet 20-25 personer, som ville hjælpe til med et Dansk-Tjekoslovakisk Selskab, godt nok var de fleste partimedlemmer og aktive i andre lignende foreninger for venskab med folkedemokratiene, men vanskeligst var det at finde en passende formand. For at undgå at selskabet fra begyndelsen skulle blive genstand for angreb fra pressen, og derfor ikke kunne opfylde sine opgaver, var det nødvendigt at formanden i det mindste var en kendt videnskabsmand, læge eller litterat, som var progressivt orienteret, muligvis finansielt uafhængig men som ikke var kendt som kommunist eller som en person, der samarbejdede direkte med kommunisterne. Med sådan en persons hjælp ville de senere kunne tage imod progressivt orienterede folk fra borgerlige partier, fra socialdemokratiet og folk fra forretningskredse, som havde interesse i samhandel med Tjekkoslovakiet, og som ville kunne støtte tjekkoslovakkernes handelspolitiske interesser i Danmark, vurderede den nye gesandt optimistisk.¹²⁹

Først efter Slánskýprocessen, som vi snart skal høre mere om, lykkedes det at få etableret et Dansk-Tjekoslovakisk Selskab med kemi-professor Stig Veibel som formand. Han forblev ganske aktiv indtil Sovjetunionens invasion af Ungarn i 1956,¹³⁰ samarbejdede med de andre skandinaviske selskaber – reelt forblev meget af arbejdet dog op til gesandtskabet –, var med på formandsdelegationer til Tjekkoslovakiet, blev initiativtager til årlig udveksling af ferieborn allerede fra 1954, sendte hvert år roser til Fredens have i Lidice og meget andet.

Gesandtskaberne lagde utrolig stor vægt på venskabsforeningerne og forestillede sig, at de over en årrække ville kunne få stor betydning. Der var måske stadig nogle enkelte tilbage på gesandtskaberne, som kunne huske, hvordan kulturpolitikken før februar smeltede så let sammen med handels- og politiske interesser fra begge sider. Men lige så vigtig var forestillingen om, at de skandinaviske folks utilfredshed med den politiske orientering mod vest, snart ville give Tjekkoslovakiet flere nye venner. Alligevel må udrensningerne på gesandtskaberne have hvilet som en tung dyne også over kulturarrangementerne med de få

100/3, sv. 34, a.j. 141-142. Harald Herdal blev senere igen *persona grata* i den kommunistiske bevægelse, og blev inviteret med til Østersøugen i 1959 af selveste Walter Ulbricht, se Thomas Wegener Friis: *Den nye nabo. DDR's forhold til Danmark 1949-1960*, SFAHs skriftserie nr 43, 2001, p.100

¹²⁹ NA, MI – d, k. 188, *Dánsko*

¹³⁰ I 1959 blev Stig Veibel ekskluderet fra DKP pga. sine forbindelser til Aksel Larsen, der samme år brød med partiet og grundlagde Socialistisk Folkeparti. Derefter indstillede Stig Veibel sine aktiviteter i Dansk-Tjekoslovakisk selskab, *AMZV, Teritoriální odbor – Obyčejné 1945-54, Dánsko*.

fredselskende skandinavere. Det kan ikke have været uden betydning selv for kommunisterne, at det hver måned var nye folk på gesandtskaberne, som vurderede og planlagde. Kadreudtalelserne og den konstante vurdering af progressive og reaktionære kræfter blev en integreret del af kulturarbejdets praksis. For at undersøge om der heri lå mulighed for ideologisk modstand, skal vi lidt tættere på med et par eksempler på indholdet i det daglige kulturpolitiske arbejde.

I anledning af 10 års dagen for Tjekoslovakiets befrielse indbydes De med ledsager til *Dansk-Tjekoslovakisk Selskabs aften torsdag d. 19. maj 1955 kl. 20 præcis (Kr. Himmelfartsdag)* i Studenterforeningens store sal, H. C. Andersens boulevard 6.

Selskabets formand hr. prof. Stig Veibel vil fortælle om befrielsesfestlighederne i Praha d. 9. maj i år, som han har deltaget i, desuden vil der blive fremvist 2 film:

- 1) Den historiske farvefilm *Hundehovederne* efter Alois Jiraseks roman
- 2) Dokumentarfilm: Verdensrekordløberen *Emil Zatopeks liv og karriere*

DANSK-TJEKOSLOVAKISK SELSKAB

Dette kort gælder som adgangskort for 2 personer

Indbydelse til kulturaften i Dansk-Tjekoslovakisk Selskab 1955

Egon Hostovský var et af det nye Tjekkoslovakis mest lovende forfattere, der selv gjorde opmærksom på arbejdernes høje læserniveau. I begyndelsen af 1948 blev han udnævnt til æresmedlem af Klubben for yngre forfattere, *Klub mladých spisovatelů*, og fungerede en kort periode som formand, hvorefter han indtrådte i udenrigstjenesten og blev *chargé d'affaires* i Oslo.¹³¹ Der tog han arbejdet med kulturpolitikken til sig, og forsøgte at forklare de norske sympatisører såvel som skeptikere, hvordan den nye retning i kunsten helt og holdent gjaldt om at beskytte friheden i den litterære skabelse og i den videnskabelige forskning. Men den position var vanskelig, for ikke at sige umulig, at opretholde. Han skrev hjem til Lumir

¹³¹ *Klub mladých spisovatelů* var først blot en konference men blev i april 1948 organiseret under forfatterforbundet under bl.a. Pavel Reimans ledelse. Der var fra begyndelsen en del konflikter og interne opgør i forbindelse med den nye kulturpolitiske orientering. Egon Hostovský blev en måned senere udskiftet, fordi formandskabet tydeligt skulle vise, at klubben repræsenterede den helt unge generation, hans afløser var bare to år yngre end ham selv, Michal Bauer: *Ideologie a pamět'*, op.cit.

Čivrný, der var blevet afdelingsleder for forbindelser til udlandet i Ministeriet for information og oplysning efter Adolf Hoffmeister var blevet udnævnt til ambassadør i Paris, og bad om råd.

Det er nødvendigt én gang for alle at gøre det klart, hvordan det kulturelle og litterære samarbejde mellem Tjekkoslaviet og vesten skal se ud, når de betingelser for nye litterære værker, som udtrykkes hos os, i vesten ikke opfyldes hverken af progressive eller kommunistiske forfattere. Hvordan skal vi udbrede og styrke kredsen af Tjekkoslaviets udenlandske venner og samtidig forklare dem, at i de socialistiske lande, for hvem disse folk kæmper i deres hjemegn, er deres værker uønskede? Og prise deres nuværende kunst kan vi endnu ikke. Jeg er overbevist om, at f.eks. ambassadør dr. A. Hoffmeister har lignende erfaringer i Paris, og jeg er vist ikke indiskret, hvis jeg citerer disse ord fra hans brev: ”Jeg ville gerne, hvis du engang skrev til mig, om du også føler dig afskåret og alene i litterære og kunstneriske sager, når du ikke finder forståelse for dine aktuelle kunstneriske eller stilistiske bekymringer hos de derboende kunstnere, som er milevidt fra det, som sker hos os derhjemme, og fjerner sig stadig længere væk.” Hoffmeister har klart nok ikke franske højreorienterede kunstnere i tankerne. Hvis jeg vender tilbage til feltet på denne egn, kan jeg ikke nævne en eneste norsk forfatter med et godt navn, som ville kunne udkomme hos os. Det ville ikke engang være muligt at udgive en eneste af medarbejderne fra det kommunistiske blad *Friheten*, for digteren Inger Hagerup er efter vores nuværende kriterier kosmopolit, Johan Borgen dekadent, A. Sandemose symbolist osv. (...) Hvis vores venner skal forblive os tro, må vi give dem noget, i det mindste moralsk. Men jeg ved virkelig ikke, hvordan jeg under disse omstændigheder skal vedligeholde og udbrede kredsen af venner blandt kunstnere og forfattere. Desværre kan jeg ikke konstatere, at vi fra disse kredse ikke kommer til at miste venner.¹³²

Det var vanskeligt nok at finde progressive intellektuelle, som af den skandinaviske offentlighed ikke straks ville blive dømt som kommunister og derfor suspekter, men det blev nu også vanskeligere at finde passende intellektuelle og kunstnere blandt kommunister og sympatisører at samarbejde med. Kunstnerne og forfatterne, der holdt til i kredsen omkring de skandinaviske kommunistpartier, og som gesandterne mødte til kulturaftener, udstillinger og cocktailparties på de folkedemokratiske gesandtskaber, blev snart kendt for at være kritiske overfor de retningslinier i kunsten, der blev udstukket fra de folkedemokratiske lande. Hans Kirk, Hans Scherfig, Haldór Laxness og andre prominente kommunistiske forfattere betragtede slet ikke den socialistiske realisme som kunst, konstaterede en af de ansatte i

¹³² NA, MI – d, k. 211, *Norsko*, 23.3.1949.

Kulturministeriet senere i en selvkritisk rapport.¹³³ Den slags tilsyneladende ubetydelig ideologisk modstand mødte de tjekkoslovakiske kulturarbejdere i deres daglige praksis på et meget tidligt tidspunkt. Det mest oplagte og officielle svar var selvfølgelig at bedømme de skandinaviske intellektuelle som overdrevet individualistiske, især forfatterne blev bedømt som angste for kommunismen som en form for pres på resterne af deres borgerlige individualisme. De havde et ”amerikansk frihedsbegreb” og var ude af stand til at indse nødvendigheden af enhver form for begrænsning i den såkaldte individuelle frihed og politiske tolerance. Selv kommunister og sympatisører havde svært ved at forstå, hvorfor nogle tjekkiske forfattere blev smidt ud af forfatterforbundet.¹³⁴ Men de kunstneriske overvejelser kunne ikke gemmes væk under den overordnede ideologiske ramme, og fortsatte i diskussioner, netop fordi de involverede i kulturpolitikken først og fremmest var kunstnere, ikke politikere. Egon Hostovskýs ideologiske praksis blev i den forstand selvoverskridende. På trods af stor personlig – ”individualistisk” – tvivl om sit politiske ståsted endte han med at søge politisk asyl først i Norge og siden i USA. Hans asylansøgning til det norske udenrigsministerium faldt også i hænderne på KSC’ s internationale afdeling.

Min beslutning var ikke let, selvom jeg har fundet et andet hjem i Norge og utallige uforglemmelige venner. Det er ikke let at gå i eksil to gange i løbet af et årti. Sidste år besøgte jeg Tjekkoslaviet og siden den tid mistede jeg gradvist håbet om, at det nye politiske regime i mit land virkelig vil respektere menneskerettighederne og de friheder, som den nye tjekkoslovakiske konstitution garanterer. Jeg er ikke politiker. Jeg er først og fremmest forfatter, og jeg må skrive på mit modersmål. Den nye tjekkoslovakiske kulturorientering giver mig mulighed for at skrive ifølge min samvittighed, og vi gør opmærksom på den ret, og hvis en forfatter mister muligheden for frit at skrive og udgive sine bøger på sit modersmål, da mister han samtidig sit hjemland. Og selvom jeg ikke forudsætter, at det er diplomatens pligt at resignere når som helst han er uenig med sin regering / hvert enkelt tilfælde er forskelligt / , selvom der ikke blev lagt pres på mig, for at jeg skulle blive medlem af KSC’, og selvom jeg ikke blev udvist fra min diplomatiske position af den pragske central, så kan jeg alligevel ikke repræsentere Tjekkoslaviet i noget fremmed land, når jeg ikke kan eksistere der, hverken som fri forfatter eller som fri borger.¹³⁵

¹³³ NA, MK, *Skandinávie, inv. č. 587, k. 36*

¹³⁴ Egon Hostovský tænkte på udvisningen af den anerkendte forfatter Ferdinand Peroutka. *Ibid.*

¹³⁵ NA, MO ÚV KSC’, *Norsko, f. 100/3, sv. 118, a.j. 429-431*

Hostovskýs eksempel viser, at han ikke blev ”afhopper” i den forstand, som hans historie ofte blev fremstillet i pressen.¹³⁶ Hans ideologiske kritik gik i udgangspunktet ikke på kommunismens idéer og bestræbelser, men først og fremmest på hans professionelle bekymring for litteraturen og sproget.¹³⁷ Det er ikke usandsynligt, at denne erfaring var påvirket af kunstneriske diskussioner med skandinaviske kommunistiske kolleger.

Lumir Čivrný selv, der ligeledes var forfatter og oversætter, kendte den slags modstand meget vel.¹³⁸ Men ligesom Adolf Hoffmeister valgte han at blive i det tjekkoslovakiske statsapparat. I 1949 var han vært for den norske kommunistiske maler og skulptør Henrik Finne. Finne var på samme måde kritisk overfor en linie i kunsten, og udrensningerne stod også for skud i samtalerne med Čivrný. Men han mistede ikke af den grund troen på det uomgængelige fremskridt:

Bestemt er der mange ting i jeres store og vigtige erfaringer som jeg gerne ville studere nærmere og diskutere, det som lykkedes – og fejlene som I helt sikkert også må have begået. Thi en skønne dag vil det hele sikkert også komme til os, og det er vigtigt at være beredt, at undgå unødige udgifter, og profitere fra de erfaringer som andre har betalt mere eller mindre dyrt for.¹³⁹

Čivrný bad den nye gesandt i Oslo, Hostovskýs efterfølger, holde godt øje med, hvornår Henrik Finne ville udtrykke ”sine særlige tvivls punkter, som kunne vedrøre den kulturpolitiske retning for forfattere og kunstnere.”

De unge studerende i Prag – de kommende kulturarbejdere – bed ligeledes mærke i denne potentielle modstand mod den kulturpolitiske praksis. Nordmanden Rolf Bækkelund var flyttet til Prag for at være sammen med sin tjekkiske kone, her arbejdede han stadig med skandinaviske udsendelserne fra radioen. Samtidig skrev han for NKP’s dagblad *Friheten*. Egentlig skulle han studere på musikkonservatoriet, men det blev ikke til mange prøver. Til gengæld havde han i 1952 lært sig rigtig godt tjekkisk og valgte at skrive et brev direkte til informationsminister Kopecký for at få klarhed over kulturdebatten. Svarene ville han bruge i en artikel til NKP’s teoretiske tidsskrift *Vår vei*.

¹³⁶ Hostovskýs eksempel blev sammenlignet enten med andre emigranternes fantastiske flugthistorier eller med omvendelses- og bekendelseshistorier af typen som Arthur Koestlers.

¹³⁷ I en kronik trykt i *Politiken* 10.3.1950 udtrykte han bl.a. sin kritik af Pavel Reimans og Friedrich Geminders manglende kendskab til tjekkisk, deres modersmål var tysk; samt på den anden side, hvordan andre nyudnævnte diplomater slet ikke havde kendskab til sprog og derfor misforstod afgørende situationer. Kommunismen forfladigede det tjekkiske sprog, argumenterede Hostovský.

¹³⁸ Se også hans selvbiografi *Co se vejde do života*, Hynek 2000

¹³⁹ *NA, MI – d, k. 211, Norsko*, tak til Carina Ren for oversættelse fra fransk.

Kære kammerat Kopecký,

... I denne debat [kulturdebatten i Norge] møder vi stadig rester af den ”ideologi”, som den nu ekskluderede forhenværende generalsekretær i Norges kommunistiske parti, Peder Furubotn, stod for. De følgende spørgsmål opstod på baggrund af materiale, som vi har fået fra vores kammerater, for hermed at præsentere udgangspunktet for en forståelse af den kulturelle blomstring, som vi er vidner til i Tjekkoslaviet, den folkedemokratiske stat, som fortsat er en rettesnor for os.

De første spørgsmål Bækkelund stillede vedrørte en afklaring af de nyeste retningslinier i kulturorienteringen. For at vise spændingen mellem de officielle tjekkoslovakiske ideologiske retningslinier og den kommunistiske kulturdebat i Norge, og ikke mindst Bækkelunds egen position herimellem, springer vi direkte til hans tredje spørgsmål:

I kulturdebatten i de skandinaviske lande opstod begrebet om den socialistiske realisme i sammenhæng med Lenins lære om to modsatrettede kæmpende kulturer i én nation, og i sammenhæng med Stalins lære, om at ”kulturen kan være borgerlig og socialistisk” (fra Stalins værk: *Marxismen og sprogvidenskaben*, om basis og overbygning). Begrebet socialistisk realisme kom i forgrunden, da den blev implementeret i kulturelt kreativt arbejde i Sovjetunionen og i folkedemokratierne, efter den forstærkede amerikanisering af Europas vestlige lande, og efter at progressive kunstnere indså, at man under nutidens imperialistiske bourgeoisie ikke er i stand til at skabe en historisk ny kunst og kultur. Endvidere viste det sig, at alene arbejderklassen og socialismen i forhold til den gamle kultur er i stand til at skabe en ny kultur, en socialistisk. Et spørgsmål forbliver dog her ubesvaret: Kan værker, som falder under begrebet socialistisk realisme, som bygger på socialistiske værdier, kan sådanne værker blive skabt i kapitalistiske stater, f.eks. i Norge?¹⁴⁰

Rolf Bækkelund fik intet svar fra ministeren. I statsapparatet blev hans brev henvist til en lavere funktionær i KSC’s internationale afdeling, der kunne stå for at udarbejde et kollektivt svar og give det et officielt segl. Kopecký var ifølge den interne note hverken kompetent til eller havde i øvrigt tid til at svare på den slags forespørgsler. Men Bækkelund holdt sikkert ikke op med at tænke over spørgsmålet af den grund. Et par år senere bad han Just Lippe fra NKP’s Centralkomité om at hjælpe med et brev til radioen og et til KSC. Han var den eneste skandinaviske kommentator, der stadig arbejdede på radioen – otte timer om dagen – og ”forestillingen om at skulle sidde dér resten af livet, ville slå ham ihjel”, som han skrev. Hvis NKP i stedet anbefalede ham til et nyt stipendium, kunne han vende tilbage til sine studier i

¹⁴⁰ NA, MO ÚV KSC ÚV, *Norsko*, f. 100/3, sv. 118, a.j. 429-431

sprog, litteratur og film samt genoptage sine privattimer i direktion og violin hos nogle af Prags bedste musikere, for så engang ”forhåbentlig også at kunne finde noget at lave derhjemme” – i det kapitalistiske Norge. I hvert fald var han begyndt at tænke på, hvordan han skulle forsørge det barn, som han ventede med sin tjekkiske kone.¹⁴¹

Socialistisk realisme i malerkunsten

Med til Rolf Bækkelunds historie hører, at om ikke hans kulturpolitiske tvivl, så blev hans kadreudtalelser derimod ganske afgørende for hans og andres tid i Tjekkoslavakiet. Han kom til Tjekkoslavakiet i samme måned, som NKP havde et omfattende internt opgør med den tidligere generalsekretær Peder Furubotn i oktober 1949.¹⁴² Da Bækkelund kom til Prag havde han en kadreudtalelse med fra NKP's formand, Emil Løvlien, hvori denne bad KSC's internationale afdeling om, at give Bækkelund sin fulde støtte. Desuden var der et personligt brev fra Løvlien til KSC's internationale afdeling om, at tre af de andre norske studerende i Prag var ”Furubotn-folk”. En del medlemmer blev ekskluderet fra NKP i forbindelse med fraktionsdannelsen omkring Furubotn, og man undslap ikke selvom man var i Prag. De tre studerende havde på eget initiativ leveret deres fremstilling af sagen i det norske parti til Walter Taub, der stadig arbejdede for ČTK men nu i Prag, og i kraft af sit sprogkendskab kunne forstå deres indstilling. Taub havde videre underrettet Rolf Bækkelund, der havde sendt sin indberetning tilbage til formand Løvlien, der på partiniveau sørgede for at KSC's internationale afdeling fik besked:

De tre partimedlemmer er fremmed for hvordan slike spørgsmål behandles i et kommunistisk parti (...). Vi retter den oppfordring til dere om å være til det ytterste vaktstom mot de tre norske

¹⁴¹ Kilderne melder ikke noget om familien siden rejste til Norge. Rolf Bækkelund havde i kraft af sit ægteskab søgt om statsborgerskab i Tjekkoslavakiet, og ifølge Eigil Steffensen var han udeblevet fra militærtjeneste i Norge. Så de juridiske betingelser for at vende hjem har sandsynligvis ikke været helt enkle.

¹⁴² Torgrim Titlestad: *Leiaren, partiet og politikken*, Stavanger u.å.

studenter og vi vil senere meddele dere hvilke partimæssige forføjninger som vil bli tatt overfor disse.¹⁴³

Jeg tvivler på, at de tjekkoslovakiske partifunktionærer har taget diskussionen om ”den lille titoisme” i det norske broderparti særlig alvorligt, når man tænker på omfanget af de udrensninger, der på samme tid fandt sted i deres egne apparater. Men det er vigtigt, at bemærke hvordan kadreudtalelserne – den konstante vurdering af de progressive og de reaktionære eller de fraktionelle – og kulturarbejdet hele tiden var vævet tæt sammen og må forstås som hinandens forudsætning. Stalinismens kultur var først og fremmest båret af forestillingen om det uomgængelige fremskridt oven på sejren over fascismen, men hertil kom idéen om, at kampen for socialismen blev stadig skarpere, og fjenderne derfor kunne dukke op overalt. I de år så det ud til, at når fjenderne engang var udryddet, ville kulturen endelig blomstre – og det for evigt. Men årvågenheden og den intime terror blev en så integreret del også af kulturarbejdernes praksis, at der til sidst ikke var nogen vej ud af den praksis.

RITUALER OG RENEGATER

Kadreudtalelser blev derfor en vigtig teknik ved denne praksis, men ikke alle mestrede den. Lægen Stig Thomsen, der var partilæge for de intellektuelle kommunister i København, havde i april 1952 været på besøg i Prag. Som repræsentant for den danske komité for Fredens Tilhængere var han til møde med den nyudnævnte vicekulturminister Lumir Čivrný. Fredens Tilhængere i København ville gerne have tilsendt materiale om forholdene i Tjekkoslavakiet, særligt var de interesseret i film samt al slags materiale om arkitektur og sundhedsvæsen. I komitéen var der nemlig flere arkitekter og læger, og de havde allerede fået lignende materiale fra Polen og fra andre folkedemokratiske lande. Čivrný huskede:

Efter samtalen udvekslede vi almindeligheder om, at det ville være positivt for medlemmerne af Fredens Tilhængere, hvis det tjekkoslovakiske gesandtskab, i de tilfælde hvor det drejede sig om kulturelle forbindelser med danske progressive kulturarbejdere, ville være behjælpelig med råd og forslag. Der blev ikke talt om nogen konkrete delegationsrejser i fremtiden.¹⁴⁴

I slutningen af maj sendte Stig Thomsen og arkitekten Edvard Heiberg imidlertid et brev til Čivrný med et meget konkret forslag om at sende en delegation med ti danske arkitekter til Tjekkoslavakiet samme år. De foreslog at de fem kendte og progressive arkitekter Edvard Heiberg, Hans Erling Langkilde, Mogens Koch, Peter Bredsdorff og Arne Jacobsen skulle

¹⁴³ NA, MO ÚV KSČ, *Norsko, f. 100/3, sv. 118, a.j. 429-431*

¹⁴⁴ NA, MI – d, k. 188, *Dánsko*

ledsages af fem yngre og håbefulde ditto, som alle var aktive i arbejdskomitéen for internationale relationer mellem arkitekter. Brevet gav en nøje beskrivelse af hver enkelt deltager og dermed en begrundelse for at invitere netop dem. I Prag blev det opfattet som en noget uheldig stil.

Da det drejer sig om venner fra den danske komité for Fredens Tilhængere, navnlig hr. Thomsen, beder vi gesandtskabet om hjerteligt at forklare ham, at hans forslag om en tur for en ti-personers delegation ikke kan realiseres i indeværende år, og at vi forsøger at passe det ind i år 1953, alligevel må det forstås, at dette på ingen måde er et bindende løfte. Mest sandsynligt er det, at hr. Thomsen, med hvem der blev talt på fransk, på grundlag af en misforståelse formulerede sit forslag straks. Sagen skal fremlægges for ham ligefremt men i en passende form. Fordi hr. Thomsen også sendte sit forslag direkte til viceminister Čivrný, beder vi om at denne forklaring bliver overbragt ham via gesandtskabet frem for som et svar på hans personlige brev. I denne anledning bemærker vi, at det var upassende fra hr. Thomsens side, når der i et almindeligt brev blev sendt informationer om de enkelte danske arkitekter.¹⁴⁵

Stig Thomsen opfattede sikkert ikke sit forslag hverken som uhøfligt eller som en hemmelig kadreudtalelse. Snarere har han vel tænkt på kammeraterne i Prag, uanset deres position, som nogle der først og fremmest var der for at hjælpe med alverdens fredelige initiativer i alle mulige lande. Men der var visse ritualer, man skulle følge.

Delegationsrejserne blev som det fremgår ofte til på initiativ fra gæsternes side. I de tjekkoslovakiske ministerier og fagforeninger havde de en plan for hvornår og hvor mange, der kunne komme på kultur- eller kongresdelegation, kur- eller rekreationsophold, 1. maj-fejring eller studieture for fagfæller hvert år fra hvert land.¹⁴⁶ Men det var op til gesandterne i de enkelte lande at foreslå, hvem som kunne komme af sted. Og gesandtskaberne fik langt flere forespørgsler end de kunne overtale dem derhjemme til at passe ind i planerne. Vi skal se på et par eksempler på delegationsrejser dels for at pege på de ideologiske ritualer, der var knyttet hertil, og dels for at se hvordan misforståelserne og vurderingerne af hinanden også sneg sig ind i og overtog denne praksis.

¹⁴⁵ *Ibid.*

¹⁴⁶ Fra slutningen af 1950'erne blev større ferierejser i regi af det statslige tjekkoslovakiske rejsebureau *Čedok* almindelige. Først fra midten af 1960'erne arrangerede DKP deres egne skolingsophold i Tjekkoslaviet, hvor de fik lov at låne partiskolen i Prag i juli måned hvert år. Deltagerantallet oversteg flere år den tilsvarende sommerskoling i DDR og Sovjetunionen, der var begyndt i 1957. Efter Sovjetunionens invasion i Tjekkoslaviet i 1968 indstilledes denne skoling i et par år for at blive genoptaget i 1972. Men alt dette falder udenfor rammerne af denne undersøgelse. Det væsentlige er her, at de centrale ritualer blev grundlagt i slutningen af 1940'erne og begyndelsen af 1950'erne. ABA, DKP's arkiv, kasse 332-333. Om kadreskoling i Østeuropa se *Danmark under den kolde krig*, op.cit. bind 2, p. 330ff

I to uger i slutningen af juli 1952 var en svensk delegation fra fredsbevægelsen blevet inviteret af den tjekkoslovakiske komité for Fredens Forsvarere.¹⁴⁷ I Prag blev de syv deltagere indlogeret på hotel Palace inden de rejste videre til kurbyen Mariánské Lázně. ”Et sted der tidligere kun var for de rige, men nu er for tusindvis af arbejdere”, som arkitekten og delegationens leder Else Sundling udtrykte det i sin takketale.¹⁴⁸ I kurbyen mødte svenskerne repræsentanter fra fagforeningens rekreationsafdeling samt rekreanter fra andre lande med hvem de diskuterede forskelle i fagforeningerne i de forskellige lande. Desuden var de til et ”tre-timers foredrag om Tjekkosloviets historie, særligt om tiden fra maj til februar.” Det er underforstået, at der menes udviklingen fra opstanden, befrielsen og ”revolutionen” i maj 1945 til den ”sejrrige Februar” i 1948, hvor kommunisterne endeligt ”slog reaktionen tilbage”. Fra Mariánské Lázně rejste delegationen videre til de næste kurbade i Karlovy Vary. Her gjorde særligt ungdomsorganisationerne og en masse syngende pionerer et varigt indtryk. ”Flere af deltagerne vendte senere tilbage til denne oplevelse, og fortalte hvordan de her konkret bevidnede den folkedemokratiske kulturpolitik, udviklingen af folkelig kreativitet på grundlag af en klassisk arv,” skrev deres tolk og oppasser i sin rapport. Efter kurbadene gik turen tilbage mod de industrialiserede områder centralt i Bøhmen.

Den største politiske begivenhed var besøget på *Spojených oceláren n. p.* (Forenede stålværk) i Kladno, bl.a. forbundet med et besøg på et tandlægeambulatorium under Kladnos sundhedssektor, et besøg i en fabrikslærings hjem samt andre socialinstitutioner. Delegationsdeltagerne mødtes med arbejdere på arbejdspladserne, overalt mødtes de med det glædelige opbyggende fremskridt, og under besøget blev de klar over tankerne bag socialistisk opbygning, som befrier arbejderne fra hårdt slid og i stedet for forældede værksteder opbygger moderne automatiserede fabrikker.¹⁴⁹

Få kilometer sydvest for Kladno ligger landsbyen Lány, hvor den første tjekkoslovakiske præsident Tomáš G. Masaryk ligger begravet. Som et led i nogle af de tidlige delegationsrejser gik turen her omkring. Den danske formand for den økonomiske sektion i De Samvirkende Fagforbund Kristian Korsgaard og Knud Hansen, formand for Arbejdernes Byggeforbund, lagde i efteråret 1948 her blomster i de danske farver på Masaryks grav. I de kulturpolitiske retningslinier blev Masaryk længe betragtet som en vigtig forudsætning for den socialistiske nationalisme i Tjekkoslovakiet, han havde trods alt læst og kritiseret Marx’

¹⁴⁷ Fredens Tilhængere hed på tjekkisk Fredens Forsvarere (*Československý výbor obránců míru*).

¹⁴⁸ *NA, MI – d, k. 227, Švédsko*

¹⁴⁹ Det er stadig tolkens vurdering. Han har selvfølgelig også skullet stille sine overordnede tilfreds med delegationens succes, men som vi skal få at se var det forhold måske mere komplekst end som så.

værker, men allerede i begyndelsen af 1950'erne var "masarykisme" en betegnelse en kulturarbejder nødig ville have hæftet på sig, og alle ritualer i Masaryks navn blev tabuiseret.¹⁵⁰

I den modsatte retning fra Kladno ligger imidlertid en anden landsby, som havde en meget stærkere symbolsk betydning for kommunisterne, og det også for de udenlandske. Historien var at Lidice før krigen var en almindelig fredelig landsby. Men i maj 1942 blev Reinhard Heydrich, rigsprotektor for Böhmen og Mähren, chef for SS og en af hovedmændene bag *die Endlösung*, offer for et attentat i Prag. Fra nazisternes side blev der gjort alt for at finde gerningsmændene. Et af sporene førte til landsbyen Lidice og på ordre fra højeste sted skulle Lidice slettes fra jordens overflade. Landsbyens mænd blev skudt på stedet, kvinderne sendt til koncentrationslejre i Polen og børnene til Ravensbrück, hvor de fleste af dem sandsynligvis omkom mens nogle få blev fundet racerene og opdraget som tyskere. Landsbyen blev brændt og jævnet med jorden inklusive barokkirken, kirkegården og skolen fra 1700-tallet. Alle spor skulle slettes. Sådan var fascisterne – i kommunisternes øjne.

Efter krigen blev denne udåd mere end noget andet i Tjekkoslaviet symbol på fascismens rædsler. På skråningen ved siden af den udraderede landsby rejste sig i årene efter krigen Nové Lidice, en ny landsby med typehuse bygget af frivillige arbejdere fra hele verden samt et museum og et imponerende mindesmærke. Og på initiativ fra den engelske organisation *Lidice shall live*, der naturligvis var dannet af kommunister og andre progressive kræfter, anlagdes rosenhaven Fredens have, hvortil der hvert år blev sendt roser fra hele verden, bl.a. fra de skandinaviske venskabsforeninger. Svenske arbejdere havde været med til at genopbygge Lidice, så den svenske fredsdelegation har helt sikkert også kørt her forbi og lagt deres blomster i svenske farver. Ritualer gjorde ideologien og historien virkelig.

Massakren i Lidice, trækorset til minde om ofrene og genopbygningen af Nové Lidice

¹⁵⁰ Michal Kopeček: *Hledání ztraceného smyslu revoluce. Počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953-1960*, upubliceret manuskript, ph.d., Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd, Institut mezinárodních studií, 2005, p.55

Inden delegationerne forlod Tjekkoslovakiet var der yderlige to faste ritualer, som gæsterne skulle igennem. Under deres besøg på fabrikker og i socialinstitutioner fik deltagerne overbragt brochurer, bøger og fotografier. Og yderligere materiale fik de med sikkerhed fra Ministeriet for information og oplysning, mens særligt fornemme gæster som f.eks. kulturdelegationerne blev inviteret direkte til minister Kopeckýs personlige gavebod, hvor de enten selv fik lov at vælge en ting eller højtideligt overbragt en tjekkoslovakisk kunstgenstand. For de vestlige gæster var det oftest et fad af bøhmisk krystal.¹⁵¹ Flere delegationer fik så mange ting foræret, at de ikke kunne have det med i flyet hjem. I de tilfælde blev materialet eftersendt med diplomatpost til gesandtskaberne, der sørgede for at bringe genstandene videre til modtagerne. De folkedemokratiske genstande var meget vigtige for et succesfuldt ophold.

Delegationerne afsluttede desuden deres ophold med en festlig sammenkomst, hvor gæsterne fik lejlighed til at møde Tjekkoslovaikiets fremmeste kulturarbejdere. Ved sådanne lejligheder var de skandinaviske medarbejdere på radioen og andre udenlandske korrespondenter også inviteret, og der var ikke grænser for, hvilke planer der her blev lagt for fremtidigt kultursamarbejde, forlagsvirksomhed og filmudvekslinger. Denne festlighed ville enten ende eller begynde med en officiel pressekonference, så besøget også kunne bruges i den tjekkoslovakiske presse. Det var ved en sådan lejlighed, at den svenske fredsdelegationsleder Else Sundling sluttede deres ophold bl.a. med disse ord:

Først og fremmest vil jeg gerne tale om den fredelige luft, som vi med taknemmelighed indåndede overalt, hvor vi kom frem. Det virker næsten magisk for nerverne på et menneske, som kommer på besøg hos Jer fra et kapitalistisk land, hvor man hver dag i pressen, i radioen, ja i hele livets daglige trummerum stadig hører det forfærdelige ord – krig.¹⁵²

Tilsyneladende var denne delegationsrejse altså på alle måder en succes. De svenske arkitekter havde især været interesseret i at se den socialistiske planlægning og konkurrencebyggerierne i Prag og Kladno, og de lagde desuden vægt på, at hvad de havde fået at vide hjemmefra om ufrihed kunne de ved selvsyn afvise. Uden kontrol kom de ind på

¹⁵¹ Lumir Čivrný erindrere i sin selvbiografi, at de fleste ”kunder” i Kopeckýs gavebod var russere, der ikke bare gik efter Pragensia-bøgerne, fotografiapparaterne og grammofonpladerne, men især efter pistolerne! Čivrný: *Co se vejde do života*, op.cit. p.143. Da Martin Andersen Nexø var på sit andet besøg i Prag i vinteren 1951 fik han ikke bare en masse bøger, glasvaser og marionetdukke, men hans kone og datter fik også lov at vælge en dyr skindjakke og et fornemt tørklæde, *NA, MI – d, k. 188, Dánsko*.

¹⁵² *NA, MI – d, k. 227, Švédsko*

den vigtige stål- og mineindustri, og de kunne tale med hvem de ville om deres arbejde, om deres glæder, men også om deres bekymringer i dagliglivet.

Men der blev altid affærdiget en rapport efter udlændinges besøg. Og den var ikke alene skrevet for at opfylde planen, men ligeledes for at forberede sig bedre til næste delegation. Der var ofte en tilladelse til et fabriksbesøg, der var udeblevet, et upassende program i den lokale biograf med ”kun overfladiske, formalistiske engelske og franske film”, en upassende religiøs manifestation, f.eks. en konfirmation i en landsby, som man kørte igennem eller lignende småproblemer, der kunne opstå undervejs, og som der skulle svares for øjeblikkeligt. Endvidere indeholdt rapporterne en vurdering af delegationsdeltagernes opførsel, som var den virkelige ideologiske begrundelse for turen.

Oversætteren og digteren Jan Rak¹⁵³ var tolk og oppasser for den svenske fredsdelegation. Jeg citerer fra hans rapport.

Deltagerne havde forskellige politiske overbevisninger. Tre af de delegerede var medlemmer af SKP og forblev de virkelige ledere af delegationen. Ikke desto mindre manifesteredes også i denne delegation visse holdninger, rodfæstet i kernen af den svenske samfundsstruktur overhovedet, af forstærket individualisme, fremhævet i Sverige gennem hele opdragelsen. Som leder valgte de inden afrejsen til Mariánské Lázně Else Sundling, arkitekt fra Örebro, der viste sig at være en fremragende leder, med erfaring fra ophold i udlandet og i stand til taktfuldt at behandle og overbevise de andre (...). Sammenfattende kan vi sige om opførslen for den svenske delegation af fredsarbejdere, at besøget i Tjekkioslovakiet gjorde et enormt indtryk på deres politiske udvikling og deres bevidsthed om tilslutning til fremskridtets og fredens lejr. Således gik det til, at delegationsdeltagerne selv beviste, at de kunne stå imod de individualistiske holdninger, som de opdagede i centrum af delegationen. Man forstår endda også, at medlem af SKP og funktionær i statens Statistiske kontor, Sten Kruse, og den svenske forfatterinde, professor Rut Hillarp, brød med de andre hovedsageligt af klart private grunde, det er nødvendigt at fremhæve, at dette usunde fænomen gjorde delegationsdeltagerne selv opmærksom på, og at de på deres møder kritiserede det. Fra Hillarps og Kruses side kom det derfor ikke til nogen handlinger eller diskussioner, som ville have kunnet svække delegationen. Kruse opførte sig som en kammerat endnu belastet af mange kapitalistiske levn, og som et resultat heraf ikke stærk nok, mens Hillarp var et eksemplar af den svenske overfladiske intellektuelle.

¹⁵³ Jan Rak oversatte blandt andet Martin Andersen Nexø og Haldór Laxness til tjekkisk.

Det vigtigste ritual på en delegationsrejse var måske ikke at mødes med den socialistiske arbejders virkelighed eller de antifascistiske mindesmærker, men lige så meget en praktisk erfaring med den stalinistiske kollektivistiske selvkritik. Man skal huske på, at Jan Rak beskæftigede sig professionelt med den skandinaviske individualisme, ikke alene gennem litteraturen og hans mange møder med nordiske forfattere, men også gennem disse delegationsrejser, hvor han flere uger i træk var tæt sammen med sine gæster. Det må have været altafgørende for denne position at kunne navigere præcist mellem forventningerne til individualisme og kollektivism, ritualer og renegater, partiapparater og venner.

Af og til må gæsternes ønsker være blevet hørt, men de kunne også meget vel overhøres. Året forinden var redaktøren Kate Fleron fra det kommunistvenlige tidsskrift *Frit Danmark* på en længere rejse, som den danske repræsentant i en international kvindedelegation. Herom skrev hun en række artikler, som også blev læst i Ministeriet for information og oplysning i Prag.

Hvad jeg i denne og nogle følgende artikler vil skildre fra rejsen øst for det såkaldte jerntæppe, skal ikke gives ud for andet eller mere end det er: personlige betragtninger, snævert *afgrænsede* af tid og mileu, stærkt *begrænsede*, fordi mulighederne for at sprænge sig vej til problemernes rødder ikke eksisterede – af mange grunde, bl.a. fordi man som medlem af en delegation, der rejser i de østlige verdensområder, vogtes med en nidkærhed, som en syttenårig pige, der er med sin tante og onkel i Paris. Omsorgen for ens ve og vel ligger som en blød kåbe om legeme og sjæl – og lad det ikke være nogen hemmelighed, at den til tider virker både for varm og for tung. Ak, medens jeg skriver dette, kan jeg ikke lade være med at tænke på, hvor forundrede – og sikkert sårede – vore venlige værter og værtinder i Tjekkoslavakiet, Rusland, Sibirien og Kina ville føle sig, hvis de læste, hvad jeg her har skrevet, de ydede os den mest rundhåndede og hjertelige gæstfrihed, og for de fleste af dem vil det gælde, at de simpelthen ikke vil kunne fatte, at deres omhu var behæftet med alvorlige mangler: vort uslukkelige vestlige behov for at færdes ensom og opleve alene er i den grad i modstrid med det, de føler som deres forpligtelser overfor deres gæster, at de ikke *forstår* det.¹⁵⁴

De personlige oplevelser var en væsentlig drivkraft for de intellektuelle skandinavere for at tage med på delegationsrejserne. Næppe fordi individualisme var et specielt vestligt eller skandinavisk karaktertræk – forskelligt fra det tjekkoslovakiske –, men måske snarere fordi alle ritualerne, gæstfrihedsteknikkerne og de mere eller mindre overbevisende og omklamrende formaliteter har stimuleret netop de ønsker hos gæsten, som værten forblev principielt blind overfor. Alois Šikl, der var referent for Danmark og Finland i ministeriet bed

¹⁵⁴ *Frit Danmark*, nr. 6, 1952

slet ikke mærke i Kate Flerons personlige kritik, men vurderede alene artiklen ud fra dens propagandaværdi.

Selvom artiklen er skrevet fra et positivt politisk-propagandastisk synspunkt *for* Tjekkoslaviet, efterlader den efter gennemlæsning ikke i læseren en bestemt følelse af, at forfatteren vil fremhæve den socialistiske økonomis overlegenhed over det kapitalistiske system. Den referer til et besøg i Prag, som fandt sted på den tid, hvor forræderen Clementis og hans medløberes aktiviteter blev afsløret, og den udtrykker sin overbevisning – ud fra samtaler som forfatteren havde med tjekkoslovakiske funktionærer –, at det er amerikanerne med deres videreførelse af efterkrigstidens fjendtlige handlinger *mod* Tjekkoslaviet, som man må udpege som de virkelige fjender af den tjekkoslovakiske vej til socialismen, og slet ikke tyskerne.¹⁵⁵

Kate Flerons artikel var som antydnet ikke skrevet som et entydigt for eller imod, for den var netop skrevet fra et personligt perspektiv. For den kommunistiske ideologi var sådan et perspektiv imidlertid i bedste fald ligegyldigt og i værste fald fjendtligt. Antifascismens fælles forståelse – på det personlige niveau – var blevet vendt til en anti-amerikanisme, der – i fredens navn – kun kunne få øje på fjender, enten-eller. Hvis Kate Fleron og med hende mange andre forsøgte at finde en position derimellem, som et hverken-eller, blev de ikke hørt. De blev blot renegater.

Arrestationen af udenrigsminister Vladimír Clementis var begyndelsen på kulminationen af udrensningerne i det tjekkoslovakiske stats- og partiapparat. Inden udgangen af 1951 var fjorten af de højest rangerende partifolk med Rudolf Slánský, generalsekretær for KSCĚ, i spidsen blevet arresteret og anklaget for højforræderi og anti-statslige amerikansk initierede aktiviteter.¹⁵⁶ Efter en ydmygende og stadig mystificerende tilståelse blev elleve af de fjorten dømt til døden ved hængning og resten fængslet på livstid. Slánský og Clementis var naturligvis kendt over hele verden, men i den internationale kommunistbevægelse må også Bedřich Geminder, tidligere leder af KSCĚ's internationale afdeling, Artur London, tidligere viceudenrigsminister og André Simone, partiavisen *Rudé právo*'s udenrigs- og kulturkorrespondent ikke bare have været kendt ved navn men også på deres ansigt, måske endda fra personlige samtaler.

Slánskýprocessen fik mange og uoverskuelige eftervirkninger for den kommunistiske ideologi. Blandt danske intellektuelle bemærkede gesandten tidligt en række uheldige

¹⁵⁵ NA, MI – d, k. 188, *Dánsko*

¹⁵⁶ Igor Lukes: "The Rudolf Slansky Affair: New Evidence", I: *Slavic Review*, Vol. 58, No. 1, Spring 1999, p. 160-187

”resultater og fejl”, hvis årsag først og fremmest skulle findes i den danske reaktionære presse. Ifølge gesandten var Tjekkoslavakiets politiske og økonomiske forhold og udvikling velkendte i Danmark, dels fordi idéen om at socialisme kun kan bygges i små højt udviklede lande var vidt udbredt, og dels fordi Tjekkoslavakiet tidligere var blevet betragtet som et land tilhørende den vestlige kultur. Den nye bølge af løgne mod Tjekkoslavakiet skulle ses i forlængelse af den første kampagne mod Tjekkoslavakiet fra februar 1948, og selvom den kommunistiske *Land og Folk* – efter gesandtens mening avisen med Skandinaviens højeste niveau – havde kæmpet imod den danske reaktions forsøg på at desorientere det danske folk, var det ikke lykkedes. De nye begivenheder havde ført til endnu en ”heksejagt-lignende og løgnagtig kampagne”, som endda havde fået indflydelse også på den måde den kommunistiske avis, der havde håndteret sagen noget usikkert og politisk umodent, særligt fordi der, som de danske partimedlemmer havde påpeget overfor gesandten, ikke var blevet inviteret en korrespondent fra avisen til korrekt at referere ”den såkaldte Pragproces”. Og nu havde det fået indflydelse på en hel række ”såkaldte progressive borgerlige, nogle pacifistiske organisationer og endda intellektuelle i den danske komité for Fredens Tilhængere.”¹⁵⁷

Endvidere er det nødvendigt at tage med i overvejelserne, at den gennemsnitlige danske borgers politiske modenhed er ualmindeligt svag og med udsyn til, at der i Danmark indtil videre ikke er tegn på en skærpet klassekamp, og at det med undtagelse af okkupationen ikke er kommet til – på nær den mindste lille undtagelse – nogle forfølgelser af progressive kræfter, og derfor er der mange som ikke forstår processens sande essens.¹⁵⁸

De konkrete beviser for den udbredte uforståenhed overfor processen og ”disse udtryk for falsk borgerlig bevidsthed overfor de dømte konspiratører” var flere. Gesandten meddelte i januar 1953 følgende. For det første måtte arbejdet med at få etableret en dansk-tjekkoslavisk venskabsforening udsættes. Forfatteren Peter P. Rohde, som i juli samme år havde været med en kulturdelegation i Tjekkoslavakiet, allerede arbejdede som funktionær i Dansk-sovjetisk Samvirke, og havde lovet at optage posten som sekretær i den nye forening, var en af underskriverne på det såkaldte ”åbne brev fra Ligaen for Tolerance”, der citerede

¹⁵⁷ NA, MI – d, k. 188, *Dánsko*. Aage Dalgas Rasmussen husker, at det også i Prag var svært at få noget ordentlig information om hvad der skete, ”det hele virkede mystisk, som om der måtte ligge noget andet bag.” Hans kone Viola, der i forbindelse med sit arbejde i presseafdelingen havde mødt Slánský personligt var chokeret, og de franske korrespondenter, som havde haft lejlighed til at overvære processen og Slánskýs tilståelse, var også dybt rystede. Samtale med Aage Dalgas Rasmussen 3.3.2005

¹⁵⁸ *Ibid.*

medlemmer af den israelske regering for at fordømme Pragprocessen for anti-semitisk.¹⁵⁹ For det andet gik den danske komité for Fredens Tilhængere endda et skridt videre. På et ekstraordinært møde den 29. november 1952 havde de affærdiget et telegram til præsident Gottwald, hvori de bad ham om ikke at lade de afsagte dødsdomme fuldbyrde. Omstændighederne om benådningshenstillingerne er velkendte.¹⁶⁰ På samme tid blev der sendt et tilsvarende telegram til den amerikanske præsident Truman om at benåde ægteparret Rosenberg, som i mccarthyismens navn var dødsdømt for spionage.

Interessant i denne sammenhæng er, hvor detaljeret den tjekkoslovakiske gesandt var underrettet om forløbet for telegrammets tilblivelse i København. En måned efter dobbelttelegrammet skulle Verdensfredsrådet mødes i Wien, og lægen Stig Thomsen, som vi har stiftet bekendtskab med tidligere, planlagde ved denne lejlighed at rejse via Prag. Fra det tjekkoslovakiske udenrigsministerium blev der derfor udarbejdet et hemmeligt stemplet brev til kammeratinde Hodinová-Spurná, forkvinde for det tjekkoslovakiske Fredens Forsvarere:

... Af de ikke-kommunistiske medlemmer stemte alle undtagen den fraværende direktør Rud. Jørgensen for at sende telegrammet. Af kommunisterne var borgmester Johannes Hansen og studerende Bent Layborn, som ligger syg i Prag, ikke til stede, og imod stemte kun arbejder på B&W Palle Andersen og arkitekt Edvard Heiberg, de andre kommunister stemte for at sende telegrammet. Ifølge de informationer vi har til rådighed forsøgte Mogens Fog efter mødet telefonisk at presse de to kommunistiske medlemmer af komitéen, som stemte imod, for at de skulle give deres samtykke til at sende telegrammet, de afviste dog. Mogens Fog, som ellers ikke er kommunist men som arbejder tæt sammen med partiet, blev kaldt til DKP's Centralkomité, hvor han blev bedt om en forklaring på, hvorfor han tillod afsendelsen af dette telegram. Professor Fog forklarede sagen med, at han var overarbejdet, og at først nu var han blevet bevidst om, at det var en uovervejede handling, som Fredens Tilhængere foreslog, og at han ville forsøge at trække telegrammet tilbage, det afviste partiets ledelse dog som utaktisk.

¹⁵⁹ Elleve af de fjorten dømte var jøder. Forklaringerne herpå kan være flere. For det første var Sovjetunionen på den tid ved at vende sin politik i Mellemøsten 180 ° fra Israel og mod de arabiske lande, og Prag havde længe haft tætte forbindelser til Tel Aviv. En anden forklaring hviler på betydningen af splittelsen mellem Moskva og Beograd som baggrunden for de politiske processer i Østeuropa. Mens Lukes også foreslår Slánskys virkelige forbindelser med CIA. Uanset synes det rimeligt at inddrage en forståelse af den kolde krigs relationer mellem de nye statsformer som ramme om processerne, snarere end at søge efter rødderne til en særlig østeuropæisk antisemitisk tradition, Lukes: "The Rudolf Slansky Affair...", op.cit. Men rygterne om nye bølger af anti-semitisme i Østblokken løb hurtigt gennem hele Europa. *United Press* i Wien advarede dog i december 1952 om at male fanden på væggen om forholdene for jøder i Tjekkoslovakiet, fordi det bare ville hjælpe kommunisterne med at kunne bevise, når "vestpressen" løj, *NA, MI – d, k. 211, Norskø*. Om processens "anti-semitiske" efterspil i Danmark omkring eksklusionen af Ina Haxen og hendes mand Peter P. Rohde fra partiet se Barfoed: *I unåde*, op.cit.

¹⁶⁰ *Ibid.*

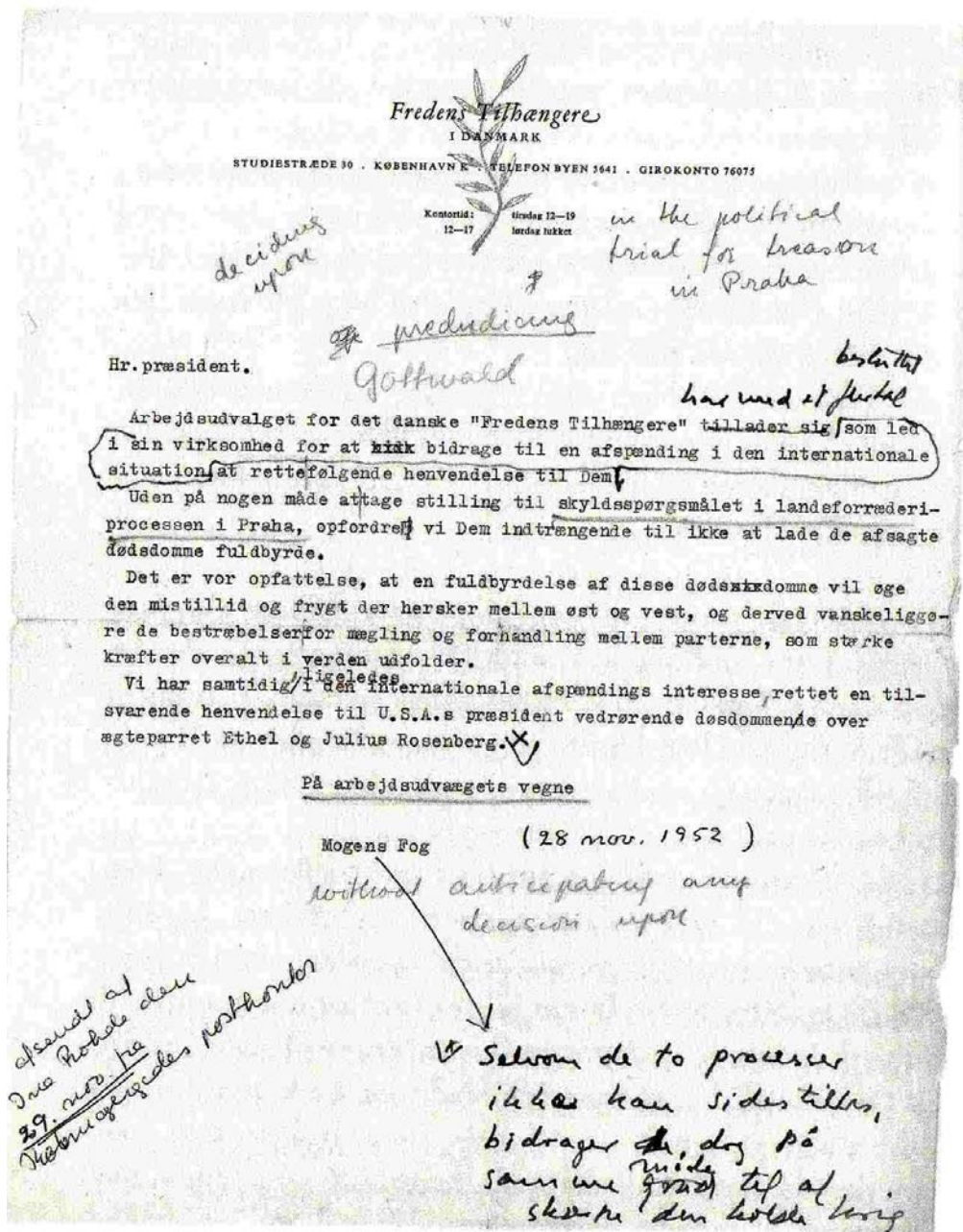
For at afsende telegrammet til præsident Gottwald advokerede Ina Haxen og Dr. Thomsen meget aktivt; Ina Haxen kommer fra en halvjødisk familie og arbejder aktivt i den zionistiske bevægelse og for hendes enestående korrekte position overfor nogle af partiets beslutninger har de efter sigende allerede gennem længere tid overvejet at ekskludere hende fra partiet.¹⁶¹ Dr. Thomsen har ry som en læge af temmelig ringe kvalitet, og efter vores mening har han ikke klarhed over grundlæggende politiske spørgsmål. I vores relationer udtrykker han sig som et menneske, der taler meget og er glad for at prale, men hans arbejde i den danske fredsbevægelse er middelmådigt og viser ingen konkrete resultater. Hans aktivitet i stemmeafgivningen for at sende telegrammet til Tjekkoslavakiets præsident kammerat Gottwald hæver alene hans politiske niveau yderligere. Vi gør endvidere opmærksom på, at Dr. Thomsen – som medlem af fredsbevægelsen – kommer til Prag og der må derfor ikke føres nogen fortrolige samtaler med ham. Om formanden for den danske komité for Fredens Tilhængere Mogens Fog høres det, at hans helbredstilstand er meget dårlig pga. af overarbejde.¹⁶² Mogens Fog er ofte så mærkbart nervesvækket, at det lader til, at ledelsen af Fredens Tilhængere af og til falder ham af hænde.¹⁶³

Det interne brev til de tjekkoslovakiske Fredens Forsvarere blev aldrig videresendt i denne form, sikkert fordi ordvalget slet ikke var entydigt. I stedet blev lederne af Verdensfredsrådet orienteret mundtligt om sagen. Tjekkoslavakkerne tog telegrammet til Gottwald meget alvorligt, i hvert fald brugte gesandten alt sit kendskab til og fortrolige informationer om de danske kritikere lige fra bekendelsesritualerne overfor DKP's Centralkomité til rygter i de sympatiserende københavnske inderkredse. Om han selv fattede sympati for benådningshenstillingen, kan vi selvfølgelig ikke vide noget om, men i Danmark kom Slánskýprocessen til at sætte endnu et afgørende skel mellem kommunisterne – og de andre. Mogens Fog og Stig Thomsen slap i første omgang for at få hæftet betegnelsen renegat på sig, det gjorde Ina Haxen og Peter P. Rohde ikke – de blev ekskluderet fra DKP. De blev nogle af dem de andre partimedlemmerne vendte ryggen, når de mødte dem på gaden – renegater.

¹⁶¹ Hvad der præcis menes med ”enestående korrekte position” er mindst lige så uklart i den tjekkiske original. Måske fordi denne formulering netop rører ved det ømme punkt, som Ina Haxen havde påpeget: At være halvjøde var nok til at være under mistanke.

¹⁶² Gesandten havde fået bekræftet dette rygte af en anden læge, partimedlem doktor Skinhøj, der på den måde havde leveret en slags lægelig kadreudtalelse, der måske reddede Mogens Fogs skind i denne uheldige sag.

¹⁶³ *NA, MI – d, k. 188, Dánsko*

Telegrammet fra Fredens Tilhængere til Tjekkoslovakiets præsident Klement Gottwald

Det tjekkoslovakiske parti kunne ikke gøre andre landes partimedlemmer til renegater alene, men ritualerne kunne blive sat så meget på prøve, at partifunktionærene kunne have lyst til det. Den begyndende ideologiske modstand, som vi har prøvet at indfange her, skal til sidst sættes på spidsen med Lines historie. Line Pedersen, en ung, veluddannet, norsk kammerat, havde i slutningen af 1952 gennem sin kontakt til Just Lippe i NKP's Centralkomité tilsyneladende fået aftalt et rekreationsophold i Tjekkoslovakiet, i den tro at hun selv kun skulle betale for "reisen nedover".¹⁶⁴ I hvert fald tog hun i begyndelsen af februar toget

¹⁶⁴ NA, MO ÚV KSC, Norsk, f. 100/3, sv. 118, a.j. 429-431

sammen med en delegation af norske unge, som skulle til møde med den del af Demokratisk Ungdoms Verdensforbunds (DUV) sekretariat, som var forblevet i byen. Vel ankommet til hotel Flora i Prag gjorde hun opmærksom på, at hun slet ikke var gæst hos ungdomsorganisationen men direkte hos KSCĚ's internationale afdeling, på hvis kontor hun frejdigt troppede op. Efter de havde forsikret sig i det politiske sekretariat om, at Line Pedersen faktisk var blevet inviteret på rekreationsophold – dog på egen regning –, besluttede de at indlogere hende på deres eget hotel, for dagen efter at køre hende til kurbyen Františkové Lázně. Men Line Pedersen var ikke kommet til Tjekkoslaviet for at være på kur. Det blev hurtigt klart for den partifunktionær, som skulle tage sig af hende, at Line kom fra en rig borgerlig familie, men at hun alligevel ikke havde nogle penge med sig, for det måtte bestemt dreje sig om en misforståelse, når de ville have hende til at dække udgifterne for kuropholdet selv. Line viste funktionæren et brev – på norsk – fra NKP, der på vegne af Tjekkoslaviet hjerteligt havde inviteret hende. Tilbage i Prag blev det i samråd med det politiske sekretariat besluttet, at give hende 2000 Kčs til at dække de mest fornødne udgifter og derefter sende regningen for kuropholdet til Norge, så hun kunne betale efter sin hjemkomst.

Nogle dage senere kom funktionæren fra KSCĚ igen forbi kurbyen for at se, hvordan gæsten befandt sig. Og igen gjorde Line opmærksom på, at kuropholdet blot havde været et middel til at komme af sted, ”som kommunist ville hun først og fremmest lære livet i Tjekkoslaviet at kende, så hun kunne fortælle om det hjemme i Norge.” Endvidere ville hun gerne besøge sine gamle bekendte, en engelsk læge, en lærer, flere af dem fra DUV og selvfølgelig Rolf Bækkelund fra radioen, for allerhelst ville hun tale i radioudsendelsen fra Tjekkoslaviet til Norge. Partifunktionæren forsøgte at forklare hende, at hun ikke måtte afbryde helseprogrammet på sanatoriet, samtidig med at hun sørgede for at Lines beskeder til de bekendte for så vidt muligt blev tilbageholdt af hotellet.

I stedet bad Line derfor om lov til at rejse til Budapest, for der at besøge nogle bekendte. Det blev forklaret, at det ikke var deres sag, det måtte hun ordne med den ungarske regering. Line svarede, ”at hun troede, at når hun havde anbefaling til Tjekkoslaviet, ville det også anbefale hende til andre folkedemokratier, og at hun troede at der mellem folkedemokratiene eksisterede andre principper end mellem de vestlige lande.”¹⁶⁵ Line følte sig spærret inde i sanatoriet og klagede videre, ”at når hun overhovedet var kommet hertil, var det fordi hun

¹⁶⁵ NA, MO ÚV KSCĚ, *Norsko, f. 100/3, sv. 118, a.j. 429-431*

havde troet, at man kunne ånde anderledes frit her end i Norge.” Den tålmodige partifunktionær forsøgte på alle tænkelige måder, at gøre hende situationen forståelig.

Jeg sagde til hende, at hos os er der ikke noget falsk demokrati, men en stat, en proletariats diktaturstat, og som konsekvens heraf er vores pligt, at opfylde lovene og beslutningerne fra denne stat, og hvis staten beslutter at give hende visum til et kurophold og ikke til en studierejse, så må vi overholde det.

Selvom hun mente, hun således på den mest forståelige måde havde forklaret sammenhængene, begyndte Line til sidst at græde. Og værterne blev endnu engang bekræftet i, at Line Pedersen måtte have de mærkeligste forestillinger om regimet, når en af de kammeratinder, der var på sanatoriet sammen med hende, f.eks. fortalte at hun også havde undret sig over, hvorfor kvinderne dér ikke kæmpede for deres rettigheder ligesom i vesten. Både funktionæren og rekreanterne blev tvunget til at skære den folkedemokratiske virkelighed ud i pap overfor Lines modstand, uanset om nogen af dem egentlig ønskede at tale om diktatur.

Efter et par uger var kuren endelig forbi, og Line kunne igen komme til Prag. Dér opdagede den internationale afdeling, at hendes visum allerede var udløbet, og det kom igen til en længere diskussion om, hvis ansvar det var at passe på hende. I mellemtiden havde de i partisekretariatet imidlertid fundet et brev, skrevet af Line selv, hvori hun bad en eller anden fra NKP om at tillade hendes ophold i Tjekkoslaviet på den betingelse, at hun selv dækkede alle udgifter. Et øjeblik tiede Line, men svarede så igen, at hvis det drejede sig om et proletariats diktatur, hvor, som de havde forklaret hende, hun kun måtte gøre det, som de befalede, hvorfor havde de så ikke taget sig af hendes visum! Derefter besluttede partiet at sende hende hjem hurtigst muligt, direkte med fly til Norge, og ikke med transittog gennem DDR, som hun havde bedt om.

Inden Line forlod Prag, havde hun dog nået både at få talt i radioen uden tilladelse fra den overordnede og stikke af fra endnu en af partiets oppassere fra en café sammen med Rolf Bækkelund. For partiet var hun ganske enkelt ustyrlig, men vurderingen var kølig. ”Hele hendes opførsel og opdragelse var den intellektuelles opdragelse, den som ikke ved, hvad partidisciplin er, som ikke har det mindste begreb om de virkelige forhold i folkedemokratierne, og som bare følger sine egne personlige og indskrænkede mål.”

Line Pedersen derimod forblev i en anden og bedre tro. Fra hotellet i Prag affattede hun en note til de to partifunktionærer, der havde haft hende som bekymring i over en måned, hvori hun erkendte sine fejl. Hun havde endelig forstået, hvordan det, ”som en kammerat havde sagt, var langt sværere at bygge socialismen end at bekæmpe kapitalismen.” I den bedste tro håbede hun, at partiet kunne tilgive hende, så hun igen engang kunne komme til Tjekkoslaviet. Hun angrede tilsyneladende ikke, at hun ikke havde betalt hverken sin gæld eller for den bog, som hun var kommet til at tage med hjem fra kurhotellet.

Jeg ved ikke om Line blev renegat i NKP herefter, men ritualerne dem kunne hun i hvert fald ikke. Og så alligevel. For mens Line måske havde lært sin lektion, så havde kommunismen også nået et vendepunkt. Under hendes ophold i Prag var Stalin død. Den 4. marts 1953, dagen før det blev almindelig kendt, at Stalin var faldt om med en hjerneblødning, skrev Peter fra NKP til Line og lovede hende, at sagen med opholdsudgifterne sikkert ville kunne ordnes, når hun kom hjem. Han tilføjede også at, der var ”enda ingen avgjørelse om ny-orientering, men hinmennene er meget virksomme.”¹⁶⁶

Stalin var død, og mindre end en måned efter døde også Tjekkoslaviets præsident Klement Gottwald, efter sigende af en lungebetændelse han havde pådraget sig i Moskva under stålmandens begravelse. Line læste nyheden i en norsk avis og skrev endnu et takkebrev til sine venlige værter. ”Stalins og Gottwalds værk lever videre i folks hjerter i Sovjetunionen og i Tjekkoslaviet – og i folk overalt i verden, der kæmper for frihed, fred og socialisme.”¹⁶⁷ Line var næppe klar over, at de ideologisk ladede ord virkelig ville leve videre i årtier fremover. Men snart kom de til at stå i et helt andet og måske skarpere lys. For hendes kritik havde i al sin lidenhed måske alligevel været en stille begyndelse på det opgør med stalinismen, som ventede om hjørnet.

¹⁶⁶ Hinman er et norsk udtryk for djævel. Det må formodes, at der tænkes på magtkampene i Kreml, som på det tidspunkt allerede var i fuld gang henover Stalins udåndende korpus, og hvis resultat kommunister over hele verden må have ventet med mere end almindelig spænding.

¹⁶⁷ *NA, MO ÚV KSČ, Norsko, f. 100/3, sv. 118, a.j. 429-431*

TREDJE DEL: OPGØR MED STALINISMEN

I hvilken vi skal undersøge hvilke nye ideologiske former dannedes i og med den praktiserede kommunisme i lyset af den kolde krig og det begyndende opgør med stalinismen? Hvordan det intellektuelle og internationale kommunistiske samkvem bidrog til den humanistiske kritik af stalinismen? Hvilket leder frem til den mere vidtrækkende idéhistoriske perspektivering: Har humanismen bestemte forudsætninger i denne kommunistiske praksis?

TØBRUD

Inden vi tegner et par perspektiver fra opgøret med stalinismen må det være tid til at samle op på nogle af de problematikker, som vi har berørt undervejs. For at kæde perioden og dens mange problematikker sammen skal jeg derfor give et sidste eksempel på en skæbne, der blev mærket af den tjekkoslovakiske stalinisme og peger ind i tiden for opgøret med stalinismen. Eigil Steffensen var som nævnt flyttet til Prag i efteråret 1947 som følge af sine erfaringer som ungkommunistisk student og agitator på Rungsted Kostskole i befrielsesdagene, oplevelsen med ungdomsbrigaderne i Jugoslavien og sin interesse for slaviske sprog og kultur. I Prag blev han en af de udlændinge, som ansås for meget vigtig for kultur- og propagandaarbejdet overfor de vestlige lande, og han fortsatte dette arbejde også efter han kom tilbage til København i begyndelsen af 1950. Efter aftale med Børge Houman, redaktøren for *Land og Folk*, fik han mulighed for at komme hjem til København og ernære sig ved at udgive sine oversættelser af Jaroslav Hašeks satiriske roman *Den gode soldat Švejs eventyr* som føljeton i dagbladet. Houman havde købt rettighederne til denne klassiske humanistiske fortælling om den lille, naive og snakkesalige mand, der klarer sig gennem 1. Verdenskrigs meningsløshed med et væld af opfindsomme anekdoter.

Desuden var Eigil blevet hjemkaldt til værnepligt, og havde måske også en lille smule hjemve. Hjemme i København fortsatte han sine studier i tjekkisk og russisk, og holdt af og til foredrag om sine oplevelser i Tjekkioslovakiet for sine medstuderende, han fortsatte desuden sit oversætterarbejde, og blev aktiv i etableringen af Dansk-Tjekkoslovakisk Selskab. Han kom også forbi gesandtskabet i ny og næ, hvor gesandten, ifølge Eigil, tit sad og kedede sig, og så var det sjovt at kunne tale tjekkisk med en dansker. Gesandten ville dog gerne have Eigil til at gøre noget mere for dem, f.eks. skaffe fortrolige informationer om, hvad der foregik i Folketingets forskellige udvalg.¹⁶⁸ Den paradoksale situation var, at Eigil på den ene side var

¹⁶⁸ Samtale med Eigil Steffensen 2.5.2005

en af de få kulturarbejdere, som udbredte positivt kendskab til Tjekkoslaviet i Danmark, helt i tråd med deres egne propagandaplaner. Men på den anden side lød det fra Tjekkoslaviet, at gesandten også gerne skulle udnytte hans loyalitet til at udføre nogle hemmelige spionageopgaver med informationer fra kredse, som Eigil i parentes bemærket slet ikke havde adgang til. Egentlig virker det ret naivt at forsøge at få en som Eigil til at spionere. På den ene side blev han *genkendt* af den kulturuddannede gesandt som en kulturarbejder, en progressiv sympatisør, der kunne sprede budskabet, og derfor var det på den anden side klart nok, at Eigil gjorde *modstand*, når man bad ham blive hemmelig spion, som om han skulle have særligt kendskab til, hvad der foregik i de politiske og militære inderkredse i det kapitalistiske Danmark, som han i princippet selv kæmpede imod eller i hvert fald ikke kunne identificeres med. Fra den tjekkoslovakiske stats perspektiv var der ikke forskel på de to opgaver, for de var begge midler for den samme sag – folkedemokratiets anerkendelseskamp. Men for en dansk kommunist var det to gensidigt udelukkende positioner, og de havde jo også både pressens og gesandstens eget ord på, at de i offentligheden kendte kommunister allerede på forhånd var mistænkelige. Både gesandten og Eigil fandt sig derfor i en umulig position. Deres venskabelige lidt kedelige samtaler ebbede hurtigt ud.

Selv har Eigil gjort opmærksom på, at Sovjetunionens brud med Jugoslavien allerede i sommeren 1948 forblev det vanskeligste at acceptere i forhold til hans tro på kommunismen. Den jugoslaviske kommunisme havde været hans inspiration. Tilbage i København kom han i tættere kontakt med det intellektuelle miljø omkring partiet, fik udgivet sine artikler i *Tidsskriftet Tiden*, og forblev således de første par år tro mod partilinen. Men Slánskýprocessen satte for alvor skred i tvivlen.¹⁶⁹ I 1953 afleverede Eigil sin partibog, og rejste til Italien.

I det tjekkoslovakiske Kulturministerium noterede man sig Eigils handling med nogen undren. Han havde selv givet den begrundelse, at han ikke udviste nogen aktivitet i partiet, og derfor ikke længere kunne være medlem. I kredse tæt på DKP havde man forsikret sig om, at der ikke havde været planer om at indføre nogle ”partidirektiver imod Steffensen”, og hans udmelding kom derfor også for dem som en overraskelse. ”Vores venner slår fast, at hvis han havde været en rigtig kommunist, så ville konstateringen af hans inaktivitet have haft helt

¹⁶⁹ Fra Niels Barfoeds biografi om Peter P. Rohde og hans kone Ina Haxen – og til dels fra Rohdes egen selvbiografi – kunne man få det indtryk, at ægteparret var de eneste, som tog konsekvensen af uhyrlighederne ved Slánskýprocessen i Danmark og på det tidspunkt gjorde op med kommunismen, kritiserede partiet og blev ekskluderet. Det lader dog til, at der også har været en mere stilfærdig form for modstand, og at henrettelserne i Prag 1952 kan ses som et skridt på vejen fra februar 1948 til opstanden i Ungarn 1956, hvor DKP endelig mistede sin indflydelse blandt de intellektuelle.

andre konsekvenser end udmeldelse af partiet.” Derfor blev Eigil noteret som et eksempel på en renegat i Kulturministeriets arkiv. ”Hans begrundelse kan være sand, men så er den nævnte [Eigil Steffensen] uden betydning for vores arbejde. Den kan også være falsk, og så er han også utroværdig.” De opfordrede derfor til skærpet årvågenhed overfor Eigil.¹⁷⁰

På samme tid slog den nye kulturpolitiske plan for Skandinavien fast, at ”kulturforbindelserne efterhånden var blevet begrænset kun til partimedlemmer, som var svagt i antal og i kulturel position, eller folk helt uden betydning, også for os.” De tjekkoslovakiske kulturfremstød ”var blevet fuldstændig afskåret fra det officielle kulturelle liv.” Og løsningen var på den ene side traditionelt stalinistisk, men åbnede på den anden side også for et nyt forsøg på fremstød. For det første skulle der nemlig sættes endnu engang på en mere folkelig slags kunst, bestemt for et bredere publikum, dukketeater, folkedans og -sang, film osv. Altså det arbejde som venskabsforeningerne forgæves havde forsøgt at realisere. For det andet skulle der vægtes nye personlige kontakter med repræsentanter for det nordiske kulturliv, selv med folk som ikke stod på den mest progressive fløj, men havde betydning for den offentlige mening og det kulturelle liv.¹⁷¹

I Danmark blev der for en kort tid faktisk etableret nye kontakter med væsentlige ikke-kommunistiske kulturpersoner, bl.a. de to midaldrende fyrtårne fra mellemkrigstidens radikalisme Ebbe Neergaard, nu direktør for Statens Filmcentral, og kunstkritikeren Rudolf Broby Johansen¹⁷², samt de unge og lovende forfattere Villy Sørensen og Hans Lyngby Jepsen, der kom med interesserede forespørgsler og blev inviteret til cocktailparties på gesandtskabet. Og også Eigil Steffensen fortsatte sine oversættelser af børnebøger og romaner, dog uden finansiel støtte fra Tjekkoslovakiet, han var trods alt renegat, hvilket tilsyneladende var langt værre end at være borgerlig intellektuel.

I begyndelsen af 1956 blev tøbruddet officielt med Nikita Khruščovs såkaldt hemmelige tale, der hurtigt blev kendt over hele verden. Tre afgørende udtalelser karakteriserede det begyndende opgør med stalinismen. For det første afblæste Khruščov den forestående verdenskrig og introducerede idéen om fredelig sameksistens og konkurrence, den socialistiske model ville alligevel, når tid var, vise sig overlegen i forhold til den kapitalistiske. Og dermed åbnede han igen for diskussionerne om forskellige former for

¹⁷⁰ NA, MK *Dánsko*, k. 348

¹⁷¹ NA, MK, *Skandinávie*, inv. č. 587, k. 369

¹⁷² Om Neergaard og Broby Johansens forhold til kommunismen se Morten Thing: *Portrætter af 10 kommunister*, Tiderne Skifter 1996

socialisme. For det andet åbnedes der officielt for en mulig kritik af fortidens processer og udrensninger, det blev erkendt, at det socialistiske menneskes retssikkerhed i visse tilfælde var blevet overtrådt, og at man måtte tage afstand fra den slags. For det tredje blev Stalin selv indirekte kritiseret med henvisning til, at der havde udviklet sig en for marxismen-leninismen fremmed personkult.¹⁷³

De to sidste punkter var især rettet indad mod opgørene og magtkampene i SUKP, men satte en lavine af hidtil uarticulerede udtryk for opgøret med stalinismen i gang også i de europæiske kommunistpartier. Og idéerne om nationale veje til socialismen kom igen på dagsordenen.¹⁷⁴ I Polen og Ungarn førte den debat som bekendt meget vidt, men i Tjekkoslaviet hørtes en egentlig åbenlys om end meget svag kritik kun blandt forfattere og studerende. Og her blev den bestemt ikke budt velkommen. Kritikken af stalinismen blev straks mødt af en ny kampagne mod ”revisionismen”, der tilsyneladende slog hårdere ned på partiafvigelse i Østeuropa end i Sovjetunionen selv. Og hvis udtryk også blev skærpet i de vestlige kommunistpartier.

Fra den 22. til 29. april 1956 afholdtes i Tjekkoslaviet forfatterforbundets II. kongres. Fra Danmark var lyrikeren Ove Abildgaard gæst. Om kongressen offentliggjorde han næsten ingenting, men bragte derimod en serie rejseartikler i *Social-Demokraten*, som var meget ”naive og ikke særlig overbevisende,” helt efter dette dagblads linie, vurderede gesandten. Som en formildende omstændighed var det dog muligt, at artiklerne var blevet rettet af redaktionen, og at Abildgaard alene havde accepteret det således for at forbedre sin finansielle situation.¹⁷⁵ Mere problematisk var det, når oversætterne Eigil Steffensen og Else West-Neuhard, der kendte det litterære miljø i Prag bedre, også havde bemærket kongressens kritiske taler. Den 23. juni fik Eigil trykt en kronik i *Information*, hvor han refererede Vítězslav Nezvals, František Hrubíns og Jaroslav Seiferts taler i detaljer.¹⁷⁶ Den sidste havde i litterære vendinger formuleret sig således, ”at det var smukt, når digterne pressede politikerne, men mindre smukt, når det var omvendt. Forfatterne måtte være sin nations bevidsthed.”¹⁷⁷

¹⁷³ Kurt Jacobsen: *Aksel Larsen – en politisk biografi*, Vindrose 1993, s. 429ff

¹⁷⁴ Blaive: *Promarněná příležitost*, op.cit. p.36

¹⁷⁵ *NA, MK, Dánsko, k.. 348*

¹⁷⁶ Alle tre havde længe været modstandere af ensretning i kunsten og havde også oprindeligt modsat sig bolsjeviseringen af partiet i mellemkrigstiden. Nezval havde som nævnt tilhørt det surrealistiske miljø og opretholdt et tæt venskab med André Breton, og Seifert havde også i 1920erne været en af de fremmeste repræsentanter for den tjekkiske poetisme men skrev senere mere nationale, politiske og især moralske digte. Efter 1945 var de som andre kulturarbejdere blevet knyttet til stats- og partiapparatet, og havde også overlevet udrensningerne omkring februar 1948, men nu var det blevet muligt at tage bladet fra munden.

¹⁷⁷ Citeret efter Blaive: *Promarněná příležitost*, op.cit. p.90

Eigil Steffensen bemærkede i øvrigt fra en dansk vinkel, og gesandten læste med interesse, at Seiferts indlæg var rettet særligt mod partiets mand Pavel Reiman.¹⁷⁸ Hverken *Land og Folk* eller andre danske aviser reagerede dog på renegat Steffensens referat eller forfatterkongressen i øvrigt. Den komplekse kritiske kontekst for opgøret med stalinismen var vanskeligt forståelig for udenforstående.

Imidlertid bemærkede gesandten i København, at en anden dansk kulturarbejder måske snart ville være at finde i en vigtig position. Else Westh-Neuhard havde siden mellemkrigstiden oversat tjekkoslovakisk litteratur, og havde ud over at undervise i sproget i København været sekretær for Dansk-Czekoslovakisk Selskab indtil 1948. Hun kendte flere af de debatterende forfattere personligt, men havde ikke andet end nævnt kongressen i forbigående i en artikel i *Politiken*, hvor hun derimod havde refereret en længere officiel tale af minister Kopecký. Det var overraskende for gesandten, at hun overfor gesandtskabet og den tjekkoslovakiske stat, nu synes at have taget et neutralt standpunkt. Det ville sige et for propagandaformål positivt udgangspunkt. ”Hendes resignation var uventet.” Hun havde ikke engang brugt Egon Hostovskýs – hvis bøger hun havde oversat – seneste besøg i København til at kritisere Tjekkioslovakiet. Gesandten konkluderede, at det inden længe ville være muligt genetablere et samarbejde med hende.¹⁷⁹ Både fra et stalinistisk perspektiv og fra et post-stalinistisk perspektiv kunne man stirre sig blind på venner og fjender. Else Westh-Neuhard kunne igen få betydning for den nye kulturpolitiske linie, mens det var mere kompliceret med renegaten Eigil Steffensen, der dog blev ”rehabiliteret” senere, og igen ville blive inviteret på ture til Tjekkioslovakiet og Sovjetunionen.

Pointen må være, at ligesom den stalinistiske praksis ikke stivnede entydigt i en iskold krystalklar totalitær form således løb tøbruddets vande heller ikke altid i forudsigelige retninger. Jeg skal derfor her til sidst forsøge at sætte den erkendelse på begreb.

KULTURARBEJDERNES SELVOVERSKRIDENDE PRAKSIS

Med Khruščovs tale, den lavmælte interne kritik af stalinismen i kommunistpartierne, og endelig udbruddet af gadekampene i Poznań og Budapest i eftersommeren 1956, der førte til nye skueprocesser i Polen, Gomulka's genindsættelse som partisekretær og Sovjetunionens invasion i Ungarn i november samme år, blev det klart at efterkrigstidens virkeligt eksisterende erfaringer med kommunismen krævede nye fortolkninger. Opgøret med

¹⁷⁸ Om detaljerne i magtkampene mellem parti- og statsapparater i det tjekkoslovakiske kulturliv og Reimans placering heri se Knapík: *Únor a kultura*, op.cit. samt Kusák: *Kultura a politika*, op.cit

¹⁷⁹ *NA, MK, Dánsko, k. 348*

stalinismen kom på dagsordenen for den marxistiske politiske, historiske og filosofiske debat i de følgende mange år, og dannede derfor også baggrunden for den fornyede interesse for marxismen, der begyndte at tage fart fra slutningen af 1950erne i både øst og vest. Og derfor er der god grund til at udforske videre, hvordan kulturarbejderne og de intellektuelle omkring kommunistpartierne forsøgte at komme overens med deres stalinistiske fortid.

Som vi har set i denne fremstilling, var Khruščov ikke den første til at kritisere den stalinistiske praksis, så at sige indefra. Det var en del af hverdagen i parti- og statsapparaterne helt fra begyndelsen at navigere ikke kun i forhold til Centralkomitéens og ministeriernes retningslinier, men også i forhold til hinanden og i forhold til gæster og samarbejdspartnere i det kapitalistiske udland. Det er sigende at ordet kadre blev brugt om folk i parti- og statsapparaterne. Ordet kommer af det franske militærudtryk *cadre*, som egentlig betyder ramme eller firkant efter *quadrus* på latin. Praksis som kadre var virkelig defineret af stadig skiftende rammebetingelser.¹⁸⁰

Men som praksis var kulturpolitikken også selvoverskridende. Vi har set, hvordan kulturarbejderne og propagandaen blev indskudt som et vigtigt middel for den nye tjekkoslovakiske folkedemokratiske stats mål om anerkendelse allerede i de første år efter 2. Verdenskrig. Antifascismen, den nationale kultur, troen på fremskridtet og ungdommen, demokratisering af kunsten og håbet om et socialt bedre stillet Europa som den bedste sikring af freden var de træk som prægede deres midler. Men allerede inden kommunisterne fik det ideologiske monopol og sovjetiseringen af Østeuropa for alvor satte sig igennem dannedes bag om ryggen på kulturarbejderne – og alle de andre – to bastante krigeriske blokke. For det var principielt den samme slags midler, som blev taget i brug i de andre europæiske stater. Også i de skandinaviske socialdemokratiske og universalistiske velfærdsstater gjaldt den nationale kulturs demokratisering, øget produktivitet, velstandsstigning samt en paradoksal blanding af indrømmelser overfor kommunisternes sociale krav og en temmelig omfattende

¹⁸⁰ Jeg fristes til også at pege på Michel Foucaults metafor for den moderne diskurs' orden som et gitter eller hvordan man nu bedst oversætter det franske ord *grille*. De sorte felter i gitteret, hvor diskursen udøver nogle af sine mest skræmmende effekter er, ifølge Foucault, især seksualitetens og politikens områder. Man vil huske at forelskelse samt andre intimiteter som f.eks. pennebrevveskling og seksualdiskussioner var spundet tæt sammen med partimedlemskab. Foucault: *Diskursens orden*, op.cit. p.9. Om stalinistiske diskussioner af seksualitet se Wandall-Holm: *Farvel til århundredet*, op.cit.

overvågning af de samme kommunisters internationale aktiviteter som midler i forsvarskampen.¹⁸¹

De kommunistiske kulturarbejdere og deres venner i vest forblev imidlertid så fascineret af den allerede forgæves tjekkoslovakiske vej til socialismen, at de længe blev blinde overfor hinanden og modsætningerne i deres forskellige positioner. Måske bidrog kulturarbejderne i særlig grad til den kolde krigs enøjede konfrontation mellem blokkene, fordi de forblev blinde overfor mere subtile forskelligheder?

Som vi har set i første del hævdede stalinismen helt at have ophævet modsætningerne i de folkedemokratiske lande, at den ville udvikle enestående teknologiske midler for fremskridtet, og desuden med ungdommen som forbillede at ville danne grundlaget for det nye socialistiske menneske.¹⁸² Til gengæld udpegede man hurtigt nye fjender. Antifascisme blev til anti-amerikanisme mens kritik og selvkritik blev til udrensninger og skueprocesser. Indadtil blev modsætningerne skjult eller slet og ret fjernet, og udadtil blev én enkel modsætning mellem blokkene – af fredselskende og imperialistiske stater – altoverskyggende. Det var i den position kulturarbejderne fandt sig selv, først som (kulturfor)midler(e) for socialismen, og siden som (forsvars)midler for den stalinistiske stat i en nådesløs kamp af udrensninger og overvågning. Som vi har set forblev man fra denne position principielt blind ikke alene overfor *indre* modsætninger mellem samfundsgruppers politiske og ideologiske forskelle¹⁸³ men også afgørende *ydre* modsætninger, som f.eks. de særlige forsvarsmidler, der blev dannet i de skandinaviske velfærdsstater som svar på den kolde krig og herunder en begrænset forståelse af kulturlivets ideologiske placering langs disse skillelinjer.

¹⁸¹ Niels Jul Nielsen: *Mellem Uskyld & A-bomber. Koldkrigens København i 1950erne*, Københavns Bymuseums skrifter nr. 4, 2003

¹⁸² Det er som nævnt Louis Althusser, der har gjort opmærksom på, hvordan disse idéer afveg fra marxismens-leninismens grundbegreber, at socialismen *ikke* ophæver klassekampen, at teknologideterminisme *ikke* løser overgangsproblemet, og at de humanistiske begreber *ikke* er videnskabelige begreber men derimod ideologiske, og at de derfor peger på nødvendigheden af en analyse netop af socialismen – som også det historiske kendskab til de socialistiske lande har vist – som en modsætningsfyldt overgangsperiode, der kan bevæge sig frem eller tilbage eller helt stagnere. Althusser opretholder med den sidste tilføjelse marxismens uheldige liniære historiefilosofi, men han var en af de første kommunister til internt i partiet at pege på de afgørende klasse- og ideologimodsætninger i de såkaldt socialistiske lande. Og hans kritik gik derfor i en helt anden retning end Kruščovs. Louis Althusser: *Opgør med stalinismen*, RHODOS 1978, p.53f

¹⁸³ Som nævnt ligger der stadig en videnskabelig udfordring i at analysere de socialistiske stater ud fra dette perspektiv, hvor kulturarbejdernes position betragtes i forhold til samfundsformationens hele, produktionsmåderne særlige og denne livsforms partikulære eksistensbetingelser. Paradoksalt nok er en sådan analyse pga. marxismens-leninismens dogmatik, stalinismens ideologiske hegemoni i øst og måske i særdeleshed vestlige akademikers tendens til at overekspone individuelle eliter og dissidenter eller repressive stater, så vidt vides aldrig blevet foretaget.

Fra kulturarbejdernes perspektiv forblev socialismen ofte det fjerne uartikulerede mål, og den ideologi og de praktiske konkrete midler, som de indskød mellem sig selv, deres historiske omstændigheder i krigen mellem de to blokke og denne utopi virkede derfor ofte bag om ryggen på dem. Man vil have bemærket hvor få reelle diskussioner der fandtes blandt kommunisterne om indholdet i begreber om det kommunistiske og socialistiske samfund. Til gengæld var tankekraften og kreativiteten bag den lange række af delmidler til at nå de delmål, der endelig skulle lede til socialismen, ganske imponerende. Når f.eks. Gustav Solar bare havde fået rensset grundigt ud på gesandtskabet i Stockholm kunne han endelig starte med at arbejde for socialismen, og når bare Rolf Bækkelund havde fået klarhed over det stalinistiske kulturbegreb kunne han endelig selv bidrage med sit kunstneriske virke til den forestående kulturelle blomstring osv. Men som vi også har set satte disse delmidler også altid nye betingelser, der krævede nye delmål. Kulturarbejderne planlagde lige så lidt som andre ledende kommunister den kolde krig, for den udgjorde også en trussel for deres egen eksistens. Den kolde krig blev til bag om ryggen på såvel de kommunistiske ideologer som de vestlige diplomater.

Derfor mener jeg det på den ene side, at det hverken er hensigtsmæssigt at anskue den kolde krig som et resultat af den kommunistiske ideologis egen indre logik eller inertie eller på den anden side som et resultat af en bestemt gruppes magtinteresser eller forsøg på at påtvinge andre en falsk ideologi. Men at den kommunistiske ideologi – som andre ideologier – netop kan begribes som en nødvendig side ved mulige selvoverskridende praksisser. Og derfor er det mindst lige så vigtigt at begribe kulturarbejdernes – og for øvrigt alle andre arbejderes – selvoverskridende praksis som udviklingen i den officielle partilinie og magtkampene i parti- og statstoppen, for de praktiske forudsætninger for og grundlæggende problemer med opgøret med stalinismen var dannet længe før Khruščov kunne udtale dem.

Min tese har desuden været, at stalinismen blev problematiseret på en særlig måde i mødet med kommunister fra det kapitalistiske udland, fordi forskelle og modsætninger både internt i de folkedemokratiske lande og mellem dem og kapitalistiske lande i den situation netop kom på tale. Det kan synes som en banal form for modstand at le ad planøkonomiens småfejl, have andre kunstneriske bekymringer end den socialistiske realisme, eller slet og ret provokere sine værter til at overvåge sig, og dermed få dem selv til at pege på proletariatets diktatur og det rigide regimes umenneskelighed. Men alt sammen var det en praktisk form for modstand med udsagn, der ikke kunne udtales eller udføres fra værternes egen position. Spørgsmålet er

derfor om denne praktiske og personlige modstand kan anskues som en af forudsætningerne for den humanistiske kritik, der kom til udtryk efter Stalins død?

HUMANISMENS SEJR OVER FASCISMEN OG KOMMUNISMEN?

Det kan naturligvis ikke bevises, at der er en direkte sammenhæng mellem den humanistiske kritik af stalinismen, der begyndte at tage form fra 1953 i filosofiske og videnskabelige kredse i de centraleuropæiske lande¹⁸⁴ og de begyndende opbrud på venstrefløjen i de kapitalistiske lande, der kulminerede i 1960erne. Det ville kræve en præcis kortlægning af den konkrete ideologiske praksis længere op i tiden end nærværende undersøgelses. Men det har slået mig i arbejdet med det materiale, jeg har indsamlet, hvor mange af de sidste årtiers indflydelsesrige europæiske intellektuelle og kulturarbejdere, som har deres baggrund i denne praktiske erfaring med den socialistiske fremskridtstro efter 2. Verdenskrig, en kompliceret og mangesidig erfaring med den stalinistiske dagligdag, kulturelle møder mellem kommunister og intellektuelle sympatisører fra øst og vest, og derefter det endelige brud med de folkedemokratiske regimer enten efter Sovjetunionens invasion i Ungarn i 1956 eller efter Warszawapagtens invasion i Tjekkosllovakiet i 1968. For de centraleuropæiske intellektuelle kommunister betød det ofte emigration eller eksklusion fra resterne af det amputerede kulturliv. Og for de vestlige kommunister betød det ofte afsøgning af nye ideologier.

Michel Foucault, hvis egen position med fordel kan ses i det lys, har udkastet en tese, som det kunne være værd at forfølge nærmere. I midten af 1960erne var han blevet inviteret til Ungarn for at forelæse om de nyeste strømninger i fransk filosofi. Forelæsningerne var en stor succes, men da han kom til sit oplæg om strukturalisme blev forelæsningen flyttet fra universitetets store auditorium til rektors lille kontor. Fra officiel side fik han at vide, at dét tema var der ikke megen interesse for i Ungarn. Tolken forklarede ham imidlertid i fortrolighed, at under Kádárregimet kunne man på universitetet tale om alt på nær om nazismen og strukturalismen. Foucault forstod situationen meget vel, for ved en tidligere lejlighed havde han hørt en lignende anekdote, ligeledes om en fransk ikke-kommunistisk filosof, der var blevet inviteret til Prag, og blevet mødt med store forventninger fra de studerende, som allerede da var i færd med at udfolde den kulturelle optimisme, som gik forud for foråret i 1968 og idéerne om en socialisme med et menneskeligt ansigt. Filosofen valgte imidlertid at docere et mildt smædeindlæg mod de ”antihumanistiske strukturalister” hjemme i Frankrig – bl.a. Louis Althusser – og troede sig derfor helt på linie med datidens økumeniske marxisme. Sikkert

¹⁸⁴ Kopeček: *Hledání ztraceného smyslu revoluce*, op.cit.

uden at være klar over det hjalp han på den måde de tjekkoslovakiske autoriteter mere end de studerende. De første fik en vestlig ikke-marxists legitimering for at fordømme enhver form for nytænkning, mens de andre må være blevet slemt skuffede over ikke at finde opbakning for deres forsøg med nytænkning ikke engang hos en fri vestlig tænker.¹⁸⁵

Den tese Foucault antyder, er ganske overraskende men øjenåbnende, nemlig at den vestlige kulturdebat, der på den tid især var præget af strukturalisme- og eksistentialismedebatten i Frankrig bedst kan forstås som efterdønninger af en langt mere omfattende og alvorligere kulturkamp om destaliniseringen i de østlige lande. Grunden til at ”strukturalisterne” i Frankrig blev fordømt så stærkt, også folk og positioner, der slet ikke regnede sig selv til denne tradition, kunne, ifølge Foucault, være at den også kunne betragtes som en gemt og glemt tradition fra øst. Og netop derfor var de kommunistiske autoriteter så meget på vagt for den. Det der var på spil, var hvor langt man kunne reflektere og analysere i tankeformer, som ikke var fokuseret på subjektet, men som heller ikke var hverken irrationelle eller borgerlige, og dog heller ikke marxistiske. Sådan en refleksion synes lige farlig for den hårde kerne af dogmatiske stalinister, som kun havde det socialistiske menneskes overlegenhed over det borgerlige subjekt for øje; som for Khruščov og hans rettighedssocialisme og fredelige modsætningsløse sameksistens; men endda også for det nye venstres kritik af fremmedgørelsen og personkulten, der blomstrede ved universiteterne i vest.

Måske kan der faktisk kortlægges meget præcise sammenhænge mellem den officielle humanistiske kritik af stalinismen, som den kom til udtryk efter Khruščovs tale i Østeuropa, inklusive dens angreb på revisionister og renegater, og den nylæsning af marxismen og især interessen for den unge Marx’ humanisme, som førte til eurokommunismen i vest.¹⁸⁶ Fra et praktisk perspektiv kunne det være lærerigt at undersøge videre, på samme måde som jeg har gjort i denne fremstilling, hvilke *konkrete* ideologiske midler man som antifascist og socialist skød ind mellem sig selv og sin utopi efter erfaringerne med stalinismens umenneskelighed. Måske ville man finde, at humanismen i dag er blevet en dominerende ideologi netop fordi den først blev støttet officielt som endnu et forsvarsmiddel i østblokkens kamp om anerkendelse; siden blev afbrudt af Warszawapagtlandene invasion i Tjekkoslaviet i august 1968, for at holde sammen på denne bloks militære forsvarsevne; men samtidig blev en

¹⁸⁵ „Interview with Michel Foucault“, I: *Power. Essential works of Foucault 1954-1984*, ed. by James D. Faubion, Penguin Books, New Press 2000, p.262ff

¹⁸⁶ Under betegnelsen eurokommunisme betegner jeg her ud over strømninger i og omkring det italienske og franske kommunistparti ligeledes opgøret i DKP, der endte med grundlæggelsen af Socialistisk Folkeparti i 1959. Thing: *Kommunismens kultur*, op.cit. p.887ff

kulturel selvoverskridende praksis, der i skøn forening med den humanisme, der nu var blevet filosoferet så grundigt ind i den herskende universitetsmarxisme i vest, kunne hævde sig mod fremmedgørelsen i begge de moderne statssystemer. Foucaults tese kunne derfor videreføres til at afsøge oprindelsen både til poststrukturalismens og postmodernismens mangfoldige tankeformer i det langvarige og konkrete politiske opgør med stalinismen.

I hvert fald var det fra den position Louis Althusser med sin ideologiteori så tidligt pegede på, hvordan humanismen på samme måde som stalinismen også kan betragtes som en ideologi.¹⁸⁷ Fra ideologiteoriens perspektiv var humanismen netop også en ideologi, man skød ind i den uundgåelige afstand mellem sine idealer og de virkelige historiske omstændigheder. Eller anderledes sagt var humanismen blot endnu et af de delmål, socialister satte sig i praksis, der bag om ryggen på dem satte nye betingelser ikke bare for deres praksis, men for alle de ideologisk krigsførende parter, der ønskede fred og demokrati.

Som jeg har påpeget i indledningen er det imidlertid karakteristisk, når moralistiske, humanistiske eller hævde af menneskerettighederne stilles som negation af den kommunistiske (og den fascistiske) ideologis modbydeligheder.¹⁸⁸ Fra dette perspektiv bliver man imidlertid blind overfor de praktiske og ideologiske brydninger, som var forudsætningen for sådanne domme. Min tese er derfor, at når vi i dag fordømmer den fascistiske og kommunistiske ideologi som naturstridige vender vi det blinde øje til. Og derfor ser vi ikke tilstrækkelig klart de totalitære forudsætninger for og tendenser ved vores egne ideologiske praksisser. Der er en overhængende fare for at også humanismen – bag om ryggen på os – udpeger nye uomgængelige fjender, som må udryddes før vi kan opbygge et fredeligt, frit og demokratisk samfund. Vi er jo allerede i krig igen, denne gang mod terrorismen og hadets ideologi.¹⁸⁹ Opgøret med stalinismen er derfor, så vidt jeg kan se, en vigtig kultur- og idéhistorisk forudsætning, som det er værd at granske yderligere for at forstå vor egen tid. Og

¹⁸⁷ Louis Althusser: "Marxisme og humanisme", I: *For Marx*, Forlaget Ny Dag, 1969

¹⁸⁸ I en populærvidenskabelig artikel om hjernevask som et særligt kommunistisk indoktrineringsprogram, kunne man for nylig læse følgende: „Under magtanvendelse at påtvinge andre mennesker ens egne synspunkter, er ikke blot en overtrædelse af de almindelige menneskerettigheder, men er også udtryk for en total disrespekt for andres ret til at tage deres egne beslutninger. At tvinge andre til at være omvandrende kloner uden deres samtykke er en kriminel handling,” Rolf Kuschel & Faezeh Zand: "Hjernevask. Et kommunistisk indoktrineringsprogram", I: *Historie Netmagasinet*, <http://www.historie-nu.dk>, besøgt juni 2005. Jeg minder om, hvordan de moderne menneskerettigheder kom på dagsordenen i Europa i antifascismens navn, hvordan Kruščov satte også det socialistiske menneskes ret på dagsordenen, og desuden hvordan menneskerettighedsforkæmperne i Østeuropa – f.eks. dissidenterne i Charta 77 i Tjekkoslovakiet – fik en stor del af æren for Østblokkens sammenbrud.

¹⁸⁹ Udtrykket hadets ideologi hørtes første gang efter terrorbombardementerne i London 7.7.2005 fra USA's udenrigsminister Condoleezza Rice og præsident George Bush.

derfor klinger Ivan Malinovskis Nietzsche-citat endnu i dag på én og samme tid velkendt, dvs. humanistisk, og advarende, dvs. øjeåbnende, og derfor skal det afslutte denne fremstilling.

”Dén, der i al stilhed prøver at menneskelig-gøre sig selv er langt mere værd (ogsaa socialt set) end de tusinder af utvivlsomme idealister, der prøver at menneskelig-gøre andre og betragter sig selv som en slags undtagelse.”

Ivan Malinovski og hans veninde skuer ud over Krkonoše-bjergene

RESUMÉ

CZECHOSLOVAKIA'S EXAMPLE: AN ETHNOLOGICAL PERSPECTIVE ON THE DEBATE ON COMMUNIST CULTURE AND THE COLD WAR

This study examines the ideological and practical relations between Scandinavian Communists and Czechoslovakia in the period from the end of the Second World War till the critique of Stalinism took shape in the Communist world from the mid-1950s. Researching certain relations within the Communist movement across the descending Iron Curtain the main ambition has been to better grasp *different* everyday practices of Communist ideology, their *material* cultural manifestations and artifacts, and their *changing* positions at the outset of the Cold War. Thus deviating from the dominant theories explaining Communism as totalitarianism the study elaborates on an Althusserian concept of ideology suggesting an intimate interpellative relation – of recognition and resistance – between states at war and ideological positions. The positions of Communist intellectuals and cultural workers are the main focus of the study.

Both before and after the final Communist takeover in Eastern Europe in 1948, Czechoslovakia remained a well propagated and much visited example of a People's Democracy – a showcase of Communism – in the eyes of many Scandinavian as well as other Western European Communists and intellectual sympathizers at least until the real scope of Stalinization became apparent with the Slánský trial of 1952, an event marking simultaneously the peak of ideological pressure and the beginning thaw in Communist ideology and the Cold War. Thus the study falls in three parts.

In the first part, it analyses how Communism immediately after the Second World War was shaped mainly by strong anti-Fascist feelings connecting intellectuals and youth across Europe. Anti-Fascism was supported by a strong belief in Progress easily associated with the reorientation of Czechoslovakia's cultural and propaganda policy stressing both its Slavic nature and enhancing its formerly rich cultural contacts with the West, especially France and on a minor scale with Great Britain and Scandinavia. The Czechoslovak road to Socialism was exemplary not only for the Communist sister parties but also for a range of Scandinavian intellectuals, artists, writers, journalists and youth. The enthusiasm and the propaganda use of it are hard to overestimate.

The second part digs deeper into the practical relations between propagators on each side of the Iron Curtain after the Communist takeover in February 1948. It analyses the activities of

the cultural workers, the peace and friendship societies, the Czechoslovak legations in Scandinavia, the Communist party press, the cadre questions, the delegation trips, the rituals, the naming of renegades and shows how on a very practical level the ideology of anti-Fascism and Socialist Progress unknowingly turned into the creation of the Manichaeic Cold War blocs. Paradoxically by dismissing the idea of an Iron Curtain the cultural workers actually consolidated it, tightening not only ideological differences between themselves as intellectual apparatchiks and workers within the Communist world, but also created an insurmountable difference between Communists propagators in the East and the West. However, it is the main thesis of this study that it is actually around these positions later transformations of Communist ideology should be sought. An intimate relation of recognition and resistance can be identified at the practical level of cultural meetings between Communists from the East and the West and these opposing positions might have contributed more to the ideological formations sparking off the de-Stalinization process than we normally acknowledge.

In the third part it is thus suggested that renegades did not necessarily turn into strong anti-Communists but rather created the intellectual and cultural preconditions for the humanistic critique of Stalinism. Dominant thought in Communist ideology could be said to have transformed from anti-Fascism to anti-Americanism and then on to a humanistic Socialism within a very short span of time already at the beginning of the Cold War. Soon humanism became the only accepted way of coming to terms with the experiences of really existing Stalinism. In this respect the cultural debate taking shape from the mid-1950s also in the West – especially existentialist and structuralist re-readings of Marx and Hegel – can be viewed as only a slight aftereffect of a much farther reaching ideological transformation in the Communist movement in general and in the different Communist countries in particular.

Summing up, Communist culture can be viewed neither as one totalitarian idea causing the Cold War because of its internal logic. Nor can it be regarded as a result of simple political manipulation and interests of certain groups within the Communist movement or countries. Better it could be conceptualized as ideological practices recognizing and resisting, constantly navigating, in the positions made possible in a world of states at war; and thus unknowingly going beyond these positions and transforming both the states and the ideologies. The Cold War was not a one-way process and Communist ideology was not a simple idea but rather very real practices whose aftereffects are still affecting much of our everyday ideology.

LITTERATUR

- Abrams, Bradley F.: *The Struggle for the Soul of the Nation. Czech Culture and the Rise of Communism*, Rowman & Littlefield, Lanham 2004
- Agamben, Giorgio: *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*, Stanford University Press 1998
- Althusser, Louis: *For Marx*, Forlaget Ny Dag, 1969
- Althusser, Louis: *Ideologi og ideologiske statsapparater*, GRUS, Århus 1983, orig. 1970
- Althusser, Louis: *Opgør med stalinismen*, RHODOS 1978
- Arendt, Hannah: *The Origins of Totalitarianism*, Harcourt Brace 1979
- Bartošek, Karel: *Zpráva o putování v komunistických archivech. Praha-Paříž (1948-1968)*, Paseka, Praha-Litomyšl 2000
- Bauer, Michal: *Ideologie a paměť. Literatura a instituce na přelomu 40. a 50. let 20. století*, H&H, Praha 2003
- Blaive, Muriel: *Promarněná příležitost. Československo a rok 1956*, Prostor, Praha 2001
- Blaive, Muriel: "Diskuse kolem knihy Françoise Mayer "Čeči a jejich komunismus"", I: *dějiny – teorie – kritika*, 1. ročník, č. 2, Masarykův ústav AV ČR, 2004
- Čapka, F.: *Dějiny zemí Koruny české v datech*, <http://www.libri.cz/databaze/dejiny/text/t104.html>, besøgt juni 2005
- Danmark under den kolde krig. Den sikkerhedspolitiske situation 1945-1991*, DIIS 2005, <http://www.koldkrigsudredningen.dk>, besøgt juli 2005
- Den Store Danske Encyklopædi*, cd-rom, Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag A/S 2004
- Detlefsen, Henrik og Henrik Lundbak (red.): *Fra mellemkrigstid til efterkrigstid. Festskrift til Hans Kirchhoff og Henrik S. Nissen på 65-årsdagen*, Museum Tusulanums Forlag, København 1998
- Foucault, Michel: *Diskursens orden*, oversættelse og etterord ved Espen Schaanning, Spartacus Forlag A/S, Oslo 1999
- Foucault, Michel: *Power. Essential works of Foucault 1954-1984*, ed. by James D. Faubion, Penguin Books, New Press 2000
- Friis, Thomas Wegener: *Den nye nabo. DDR's forhold til Danmark 1949-1960*, SFAHs skriftserie nr 43, 2001
- Gaddis, John Lewis: *We Now Know. Rethinking Cold War History*, Oxford University Press 1997
- Gay, Peter: *Weimar Culture. The Outsider as Insider*, London 1969

- Gould-Davis, Nigel: "Rethinking the Role of Ideology in International Politics During the Cold War", I: *Journal of Cold War Studies*, 1.1, 1999, p.90-109
- Hansen, Peer Henrik & Jakob Sørensen: *Påskekrisen 1948. Dansk dobbeltspil på randen af den kolde krig*, Høst & Søn 2000
- Holy, Ladislav: *The Little Czech and the Great Czech Nation. National identity and the post-communist social transformation*, Cambridge University Press 1996
- Højrup, Thomas: *Det glemte folk. Livsformer og centraldirigering*, 4.oplag, SBI's forlag 1989
- Højrup, Thomas: *Omkring livsformsanalysens udvikling*, Museum Tusulanums Forlag 1996
- Højrup, Thomas: *Dannelsens dialektik. Etnologiske udfordringer til det glemte folk*, Museum Tusulanums Forlag 2002
- Jacobsen, Kurt: *Aksel Larsen – en politisk biografi*, Vindrose 1993
- Jensen, Bent: *Bjørnen og haren. Danmark og Sovjetunionen 1945-1965*, Odense Universitetsforlag 1995
- Jensen, Bent: "Magten og æren. DKP's forestillinger om folkedemokratisk magtovertagelse efter 1945", I: Henrik Detlefsen og Henrik Lundbak (red.): *Fra mellemkrigstid til efterkrigstid. Festskrift til Hans Kirchhoff og Henrik S. Nissen på 65-årsdagen*, Museum Tusulanums Forlag, København 1998
- Jensen, Bent: *Gulag og glemsel. Ruslands tragedie og Vestens hukommelsestab i det 20. århundrede*, Gyldendal 2002
- Jensen, Bent: *Kommunismen – før og nu. Farvel Karl Marx?*, Alinea 2004
- Judt, Tony: *Past Imperfect. French Intellectuals 1944-1956*, University of California Press 1992
- Kaplan, Karel: *Sovětské poradci v Československu 1949-1956*, Sešity Ústavu pro soudobé dějiny Akademie Věd České republiky, sv. 14, 1993
- Kaplan, Karel: *Pět kapitol o únoru*, Doplněk 1997
- Kaplan, Karel: *Nebezpečná bezpečnost*, Doplněk 1999
- Kaplan, Karel & Pavel Kosatík: *Gottwaldovi muži*, Paseka, Praha – Litomyšl 2004
- Kjeldsen, Michael: "Folkets vilje – Landets lov"? Om DKP's overgangsprogram og demokratiet", I: Henrik Detlefsen og Henrik Lundbak (red.): *Fra mellemkrigstid til efterkrigstid. Festskrift til Hans Kirchhoff og Henrik S. Nissen på 65-årsdagen*, Museum Tusulanums Forlag, København 1998
- Knapík, Jiří: Seminář: *Proměny poúnorové politiky. První tři léta*, Ústav pro soudobé dějiny, http://www.usd.cas.cz/usdwin/sem_knapik.htm, besøgt juni 2005
- Knapík, Jiří: *Únor a kultura. Sovětizace české kultury 1948-1950*, Praha: Libri 2004

- Kopeček, Michal: *Hledání ztraceného smyslu revoluce. Počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953-1960*, upubliceret manuskript til ph.d., Univerzita Karlova v Praze, Fakulta sociálních věd, Institut mezinárodních studií, 2005
- Kramer, Mark: "Ideology and the Cold War", I: *Review of International Studies*, no. 25, October 1999, p.539-576, Cambridge University Press 1999
- Kusák, Alexej: *Kultura a politika v Československu 1945-1956*, Praha: Torst, 1996
- Kuschel, Rolf & Faezeh Zand: "Hjernevask. Et kommunistisk indoktrineringsprogram", In: Historie Netmagasinet, <http://www.historie-nu.dk>, besøgt juni 2005
- Linderoth, Andreas: *Kampen för erkännande. DDR:s utrikespolitik gentemot Sverige 1949-1972*, Studia Historica Lundensia 2002
- Lukes, Igor: "The Rudolf Slansky Affair: New Evidence", In: *Slavic Review*, Vol. 58, No. 1, Spring 1999, p. 160-187
- Nielsen, Niels Jul: *Mellem Uskyld & A-bomber. Koldkrigens København i 1950erne*, Københavns Bymuseums skrifter nr. 4, 2003
- Nielsen, Niels Jul: *Mellem storpolitik og værkstedsgulv. Den danske arbejder – før, under og efter Den kolde krig*, Museum Tusulanums Forlag 2004
- Noirant, Françoise: "Počátek nedorozumění. Francouzští komunističtí intelektuálové a mlčení okolo sovětizace Československo 1949-1950", In: *Soudobé dějiny IX/3-4*, Praha 2002
- Olesen, Thorsten B. (ed.): *The Cold War and the Nordic Countries*, University Press of Southern Denmark 2004
- Osgood, Kenneth A.: "Hearts and Minds. The Unconventional Cold War", In: *Journal of Cold War Studies* 4.2 (2002), p. 85-107
- Pernes, Jiří: *Dělnické demonstrace v Brně v roce 1951*, Výběr dokumentů, svazek 13, 1996
- Pernes, Jiří: *Dějiny Československo očima Dikobrazu 1945-1990*, Barrister & Principal – studio 2003
- Pernes, Jiří, Oldřich Tůma a kol.: *České průšvihy aneb Prohry, krize, skandály a aféry českých dějin let 1848-1989*, Barrister & Principal – studio 2004
- Rostgaard, Marianne: "Opinionsdiplomati og amerikanisering – den kulturelle side af den kolde krig", In: *Arbejderhistorie*, nr. 4, december 2004
- Sayers, Derek: *The Coasts of Bohemia. A Czech History*, Princeton University Press 1998
- Steiner, Peter: „Justice in Prague, Political and Poetic: Some Reflections on the Slánský Trial (with Constant Reference to Franz Kafka and Milan Kundera)“, In: *Poetics Today* 21:4 (Winter 2000)

- Taborský, Edvard: *Communism in Czechoslovakia 1948-1960*, Princeton University Press
1961
- Thing, Morten: *Kommunismens kultur. DKP og de intellektuelle 1918-1960*, Tiderne Skifter
1993
- Thing, Morten: *Portrætter af 10 kommunister*, Tiderne Skifter 1996
- Thing, Morten (red.): *Guldet fra Moskva. Finanseringen af de nordiske kommunistpartier
1917-1990*, Forum, 2001
- Titlestad, Torgrim: *Leiaren, partiet og politikken*, Stavanger u.å.

KILDER

(AUTO)BIOGRAFIER

- Barfoed, Niels: *I unåde. Peter P. Rohde og opgøret med kommunismen*, Gyldendal 2001
- Čivrný, Lumir: *Co se vejde do života*, Praha: Hynek 2000
- Kopecký, Václav: *ČSR a KSČ. Pamětní výpisy k historii Československé republiky a k boji KSČ za socialistické Československo*, SNLP 1960
- Kundera, Milan: *Žert*, Československý spisovatel 1967
- Kundera, Milan: *Směšné lásky*, Atlantis 2000, orig. 1968
- London, Artur: *L'aveu. Dans l'engrenage du procès de Prague*, Gallimard 1968
- Posse-Brázdová, Amelie: *Tajné dopisy z Prahy 1948*, Společnost Edvarda Beneše, Praha 1994
- Rohde, Peter P.: *Midt i en ismetid*, Thaning & Appel 1970
- Steffensen, Eigil: *En enkelt til Rungsted*, Vindrose 1993
- Wandall-Holm, Iboja: *Morbærtræet – en beretning*, Gyldendals Bogklubber 1991
- Wandall-Holm, Iboja: *Farvel til århundredet. En fortælling om Europa*, Gyldendal 2000

TRYKTE KILDER

Aviser og tidsskrifter

- Berlingske Tidende*, enkeltstående artikler
- Československo*, Vydavatel ministerstvo informací v Praze, 1945-1951
- Frit Danmark*, enkeltstående artikler
- Information*, enkeltstående artikler
- Land og Folk*, enkeltstående artikler
- Politiken*, enkeltstående artikler
- Rudé právo*, KSČ's dagblad, (Røde ret), 1946-1948
- Tidsskriftet Tiden, 1946-1953

Pjecer og debatbøger

- Kommunisterne – og de andre*, Mogens Fogs tale holdt i Studenterforeningen d. 15.5.1947, udgivet af Tiden 1947

Program nové československé vlády národní fronty Čechů a Slováků, přijatý na první schůzi vlády dne 5. dubna 1945 (Regeringsprogram for den nye regering bestående af den Nationale Front af tjekker og slovakker, det såkaldte Kosiče-program)

På oppdagelse i Praha – Buda – Pest, rejseberetning af Alf Bie Christiansen, Frit Forlag A/S 1949

Saadan gik det til, debatbog af Edward Clausen, Skandinavisk Bogforlag 1948

Tjekoslovaikiets eksempel, pjece af Eigil Steffensen, Forlaget Tiden 1950

Tjekoslovaikiets nye Demokrati, Verdenspolitik 4, pjece af Johannes Hansen, Forlaget Tiden 1946

Fotografier

Forsidebilledet samt fotografierne fra studenterudvekslingen i 1946 er foræret til forfatteren af Dea Trier Mørch. Andre illustrationer er downloadet fra Internettet uden copyright-beskyttelse på nær illustrationerne p. 53 fra Edward Clausen: *Saadan gik det til*, Skandinavisk Bogforlag 1948; p. 93 fra Niels Barfoed: *I unåde. Peter P. Rohde og opgøret med kommunismen*, Gyldendal 2001 og p. 74 kopi fra *NA, MI - d, karton 188, Dánsko*

UTRYKTE KILDER

Samtaler med Eigil Steffensen, Dea Trier Mørch, Aage Dalgas Rasmussen, Svend Stage, Helena Kadečková og František Fröhlich i foråret 2005.

Korrespondance med Herman Kølln, Jan Hendrych, Michal Kopeček og Jiří Kocian i foråret 2005.

Forelæsning på Karls Universitet 14.4.2005 ved professor Robert Kvaček: *Jaká demokracie? První československá vláda 1945-1948* (Hvilken slags demokrati? Den første tjekkoslovakiske regering 1945-1948)

ARKIVER

ABA Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv i København, DKP's og DKU's arkiv samt LO's arkiv;

AMZV *Archív ministerstva zahraničních věcí*, Udenrigsministeriets arkiv i Prag;

Rigsarkivet Det danske udenrigsministeriums arkiv, fra gesandtskabet i Prag om Dansk-czekoslovakisk selskab;

NA *Národní archiv*, Nationalarkivet i Prag, som bl.a. rummer følgende fonde:

MI *Ministerstvo informací*, Informationsministeriet;

MI – d *Ministerstvo informací – dodatky*, Informationsministeriet – appendiks;

- MIO *Ministerstvo informací a osvěty*, Ministeriet for information og oplysning;
- MK *Ministerstvo kultury*, Kulturministeriet;
- MO ÚV KSČ *Mezinárodní oddělení Ústředního výboru Komunistické strany Československa*, den internationale afdeling under Centralkomitéen for Tjekkoslavakiets kommunistiske parti.

FORKORTELSER

- ČIK *Československá informační kancelář v Stockholmu*, Tjekkoslavakisk informationskontor i Stockholm
- ČTK *Československá tisková kancelář*, Tjekkoslavakiets pressebureau i Prag
- DKP Danmarks Kommunistiske Parti
- DKU Danmarks Kommunistiske Ungdom
- DSU Danmarks Socialdemokratiske Ungdom
- DUV Demokratisk Ungdoms Verdensforbund
- KSČ *Komunistická strana Československa*, Tjekkoslavakiets kommunistiske parti
- KU Konservativ Ungdom
- NKP Norges Kommunistiske Parti
- NKVD *Narodnij komissariat vnutrennykh děl*, det sovjetiske Folkekommissariat for indenrigsanliggender, hvorunder det hemmelige politi sorterede, Moskva, Sovjetunionen
- PCF *Parti communiste français*, Frankrigs kommunistiske parti
- ROH-ÚRO *Revoluční odborové hnutí – Ústřední rady odborů*, Den revolutionære fagbevægelse – Det centrale fagforeningsråd i Prag
- SKP Sveriges Kommunistiske Parti
- SUKP(b) Sovjetunionens Kommunistiske Parti, tilføjelsen bolsjevikkerne (b) blev sløffet i 1952
- ÚV *Ústřední výbor*, Centralkomitéen for Tjekkoslavakiets kommunistiske parti
- VU Venstres Ungdom